

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No.64, Winter 2025

Received: 26/12/2024 Accepted: 24/05/2025

The Impact of Imam al-Sajjad's (AS) Strategic Shift after the Tragedy of Karbala: A Comparative Study of the Scholarly and Political Activities of Imam Hasan's Companions during the Sufyanid and Marwanid Periods

Farzaneh Maddahan Gol Khatmi

Master of Shi'ite History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

maddahanfar@gmail.com

Leila Najafian Razavi *

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
najafian@um.ac.ir

Abstract

This study investigates the strategic shift initiated by Imam al-Sajjad (AS) following the tragedy of Karbala and analyzes its impact on the scholarly and political activities of Imam Hasan's companions. Many of them lived through both the Sufyanid (41–64 AH) and Marwanid (64–132 AH) periods, making them a suitable group for assessing the long-term effects of this shift. Employing a frequency-based statistical analysis and drawing on early Islamic sources, this research identifies patterns in the evolution of their activities. The findings indicate a significant decline in political engagement and a marked rise in scholarly pursuits among the companions of Imam Hasan (AS) between 73 and 95 AH. This suggests that Imam al-Sajjad's long-term strategy gradually influenced the companions' orientation toward intellectual efforts. However, during the early Marwanid period (64–73 AH), the political climate of Kufa appears to have exerted a more immediate influence on their behavior than the Imam's strategic direction.

Keywords: Imam Sajjad (AS); Imam Hasan's Companions; Political Activity; Scholarly Activity; Sufyanids; Marwanids.

Introduction

Many Shi'i studies attribute the flourishing of intellectual activity during the eras of Imams al-Baqir (AS) and al-Sadiq (AS) to a strategic shift initiated by Imam al-Sajjad (AS) after the tragedy of Karbala. Among those who have addressed this view, Hosseinzadeh (2023) has notably expanded on it, characterizing the shift as a turning point in the strategic orientation of the Shi'i Imams that laid the foundations for a politically and ideologically conscious community. Based on this premise, it is expected that with the transition from the Sufyanid period (41–64 AH) to the Marwanid period (64–132 AH), overt political activities among the Imams' companions would have declined, while their scholarly pursuits would have increased. The central question of this study is: What impact did Imam al-Sajjad's (AS) strategic shift have on the scholarly and political activities of the companions of Imam Hasan (AS), many of whom lived through both periods?

This issue has not been independently examined. In the political sphere, previous research has largely

* Corresponding author

focused on prominent individuals such as Ibn ‘Abbas or Hujr ibn ‘Adi. In the scholarly domain, studies are limited to a few descriptive works on Ibn ‘Abbas (Sadeqi et al., 2016) and two books by Baghestani (2017) and Bakhshi and Safari Furushani (2015), which only address partial aspects of these figures’ lives. This study seeks to fill that gap by comparing the companions’ scholarly and political engagement in order to evaluate the historical roots of a growing thesis in Shi‘i scholarship.

Materials and Methods

This research adopts a historical approach and employs a descriptive-analytical method based on frequency analysis of data. The data were extracted from early Islamic sources, including biographical dictionaries (*kutub al-rijāl*), general histories, and collections of individual biographies (*tarājim*). The companions’ activities were categorized into two domains: scholarly and political. Scholarly activities refer to proficiency in, or recognition for, engagement with one of the prevalent Islamic sciences of the period. Political activities are defined by alignment with, or opposition to, the Umayyad caliphate and are further classified into subcategories.

The extracted data were organized into tables and analyzed quantitatively to identify patterns. The classification of individuals was based on their actual recorded behavior rather than solely on the year of death. A clear chronological boundary was set at 73 A.H, marking the consolidation of Marwanid power under ‘Abd al-Malik ibn Marwān, which served as a turning point for the onset of scholarly activity in the Marwanid period.

This methodology allows for a structured comparison between the scholarly and political trajectories of Imam Hasan’s companions across the Sufyanid and Marwanid periods. It also enables an empirical assessment of how Imam al-Sajjad’s (AS) strategic shift influenced their changing roles within the broader sociopolitical and intellectual landscape of early Islam.

Research Findings

The data analysis reveals three clear trends:

1. Decline in Political Activities

During the Sufyanid period, many companions of Imam Hasan (AS) were actively involved in protests, uprisings, and open opposition to Umayyad rule. However, following the consolidation of Marwanid authority after 73 AH, such political activities significantly declined. This decline was not only due to intensified political suppression but also reflected the gradual influence of Imam al-Sajjad’s (AS) strategic redirection.

2. Increase in Scholarly Activities

Alongside the decline in political activism, an increased inclination toward scholarly engagement emerged among the companions. Although the Marwanid period (73–95 AH) covered a shorter timeframe than the Sufyanid period (41–73 AH), the proportion of individuals involved as transmitters of *hadith*, scholars, jurists, authors, and historians noticeably increased. This intellectual development laid the groundwork for the later scholarly renaissance led by Imams al-Baqir and al-Sadiq (AS).

3. Transitional Phase (64–73 AH)

During this intermediate phase, the socio-political environment of Kufa continued to shape the behavior of the companions, and political involvement remained prevalent. Nevertheless, available evidence suggests that the teachings and strategic approach of Imam al-Sajjad (AS) had begun to exert a subtle but growing influence.

These findings indicate a gradual but significant transformation in the orientation of the companions, shifting from political confrontation toward sustained scholarly contribution under the guidance of Imam al-Sajjad (AS).

Discussion of Results and Conclusions

This study confirms the pivotal role of Imam al-Sajjad (AS) following the tragedy of Karbala in redirecting the focus of Imam Hasan’s companions from overt political confrontation to scholarly engagement. By extracting, comparing, and historically analyzing the political and scholarly activities of these companions across the Sufyanid (41–64 AH) and Marwanid (64–132 AH) periods, the research demonstrates that this strategic shift—acting as a significant influencing factor—gradually led to a reduction in the frequency of certain political activities, eventually resulting in the complete disappearance of some of them during the Marwanid era.

Although the political climate of Kufa gave rise to a new form of political expression in this later period, the overall decline in traditional political involvement is notable. Despite the shorter duration of the Marwanid period (73–95 AH), the smaller sample size, and the reduced variety of scholarly roles, a notable rise is observed in engagements in early Islamic intellectual and scholarly efforts. This scholarly growth, alongside the significant decline in political activism, supports the hypothesis that the strategic reorientation introduced by Imam al-Sajjad (AS) had a tangible impact on the conduct of Imam Hasan’s companions.

تأثیر تغییر راهبرد امام سجاد(ع) پس از واقعه کربلا: مطالعه تطبیقی فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران امام حسن(ع) در دوره سفیانی و مروانی

فرزانه مداحان، کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

maddahfar@gmail.com

لیلا نجفیان رضوی* ، استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

najafian@um.ac.ir

چکیده

باور به ریشه داشتن اوج‌گیری فعالیت‌های علمی عصر صادقین(ع) در تغییر رویکرد امام سجاد(ع) پس از واقعه کربلا در تحقیقات شیعی روبه‌گسترش است؛ از این رو در مقاله حاضر تأثیر تغییر راهبرد اتخاذ شده از دوره امامت امام سجاد(ع) بر فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران امام حسن مجتبی(ع) بررسی شده است که تعداد بسیاری از آنان دوره حاکمان سفیانی (۴۱-۶۴ق) و مروانی (۶۴-۱۳۲ق) را درک کردند. بر این اساس، انتظار می‌رود که در بررسی تاریخی عملکرد اصحاب امام حسن(ع) فعالیت‌های سیاسی مخالف با حاکمیت، در ضمن گذر به دوره مروانی به تدریج کاهشی و فعالیت‌های علمی آنان افزایشی باشد؛ از این رو برای فهم میزان تغییرات فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران امام حسن(ع) در دو دوره سفیانی و مروانی از روش کمی، مبتنی بر اسلوب فراوانی‌سنجی استفاده شده است. نتیجه پژوهش با در نظر داشتن فراوانی فعالیت‌های یاران امام(ع) در هر دوره، فضای سیاسی حاکم بر جامعه و نیز عملکرد کلی ائمه(ع) حاصل شده است. کاهش محسوس فعالیت‌های سیاسی و افزایش فعالیت‌های علمی در سال‌های ۷۳ تا ۹۵ق در مقایسه با دوره سفیانی، از تأثیر تدریجی تغییر راهبرد امام سجاد(ع) بر فعالیت‌های یاران امام حسن(ع) حکایت دارد. در حالی که به نظر می‌رسد در ابتدای دوره مروانی (۶۴-۷۳ق) فعالیت‌های سیاسی یاران امام(ع) بیشتر متأثر از فضای حاکم بر جامعه و به‌ویژه کوفه بوده است تا شیوه عمل امام سجاد(ع).

واژه‌های کلیدی: امام سجاد(ع)، یاران امام حسن مجتبی(ع)، فعالیت سیاسی، فعالیت علمی، سفیانیان، مروانیان.

* نویسنده مسئول

مقدمه

در بسیاری از پژوهش‌ها در اشاره به اوج‌گیری فعالیت‌های علمی ائمه صادقین(ع) و اصحاب آنان، پایه و اساس این حرکت و تغییر رویکرد ائمه(ع) به دوره امامت امام سجاد(ع) بازگردانیده می‌شود (نک: امین، ۱۴۰۶ق، ج. ۵۹/۷، ۶۲؛ رنجبر، ۱۳۸۰). این مفهوم را می‌توان در ضمن شرح زندگی امام سجاد(ع) تا امام صادق(ع) از کتاب حیات فکری - سیاسی امامان شیعه(ع) نیز دریافت کرد (جعفریان، ۱۳۹۳، ص. ۲۸۰، ۳۳۸، ۳۶۱)؛ همان‌طور که این موضوع، بن‌مایه تألیف کتابی جدید در حوزه تاریخ کلام نیز قرار گرفته و حتی می‌توان گفت در قالب نظریه‌ای بسط داده شده است. بدین معنا که حسینی‌زاده (۱۴۰۲) در کتاب خود با نام مدرسه کلامی مدینه، این مدرسه را تا پایان حیات امام سجاد(ع) یا پایان قرن اول هجری دانسته است؛ اما از آنجاکه معتقد است در این بازه زمانی، تفاوت ماهوی در رویکرد ائمه(ع) ایجاد شده، آن را به دو دوره مدینه اول و مدینه دوم تقسیم کرده است. او تفاوت اصلی دو دوره را تغییر راهبرد امام سجاد(ع) ذکر کرده، معتقد است رویکرد ائمه(ع) پیش از واقعه کربلا، اصلاح جامعه اسلامی (امت) با هدف بازگرداندن خلافت به مسیر اصلی آن یعنی سنت نبوی بوده است؛ اما پس از واقعه کربلا به دلیل آشکار شدن انسداد سیاسی و فرهنگی فراروی طرح اصلاح امت، رویکرد ائمه(ع) تغییر کرده و کوشش ایشان به شکل‌دهی جامعه مؤمنان در درون جامعه اسلامی معطوف شده است که نتیجه آن، ایجاد جامعه سیاسی و اعتقادی شیعه است (حسینی‌زاده، ۱۴۰۲، ص. ۲۴-۲۵)؛ بنابراین در این اثر نیز آغاز این تغییر راهبرد به امام سجاد(ع) منتسب و نویسنده معتقد است که این

موضوع توسط سایر ائمه(ع) دنبال شده است. بر این اساس، انتظار آن است که در بررسی تاریخی عملکرد یاران ائمه(ع) در ضمن گذر از دوره سفیانی (۴۱-۶۴ق) به مروانی (۶۴-۱۳۲ق)، به تدریج از فعالیت‌های سیاسی آشکار مخالف حاکمیت کاسته شود و فعالیت‌های علمی آنان -متأثر از تغییر رویکرد ائمه(ع)- افزایش یابد؛ بنابراین برای رسیدن به این نظریه از منظر مطالعات تاریخی، ابهام اصلی پژوهش حاضر، بررسی تأثیر تغییر راهبرد شروع شده از دوره امام سجاد(ع) بر فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران ائمه(ع) بوده است؛ از این رو برای رد یا اثبات فرضیه مطرح شده مطالعه‌ای تطبیقی درباره فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران امام حسن(ع) انجام شده است. انتخاب این گروه مطالعاتی به این علت است که یاران ایشان، جامع‌ترین گروهی هستند که تعداد بسیاری از آنان دوره سفیانی (۴۱-۶۴ق) و مروانی (۶۴-۱۳۲ق) را درک کرده‌اند و این امکان وجود دارد که از تغییر رویکرد امام سجاد(ع) در طول دوره مروانی متأثر شده باشند. در پژوهش حاضر منظور از اصحاب/ یاران امام حسن(ع) علاوه بر آن دسته از یاران امام علی(ع) که -پس از شهادت آن حضرت در کوفه- با ایشان(ع) به عنوان خلیفه بیعت کردند، افرادی هستند که پس از بازگشت امام(ع) به مدینه به ایشان گرویدند. درباره واژه اصحاب که در لغت به معنای یاران، دوستان و... آمده است (عمید، ۱۳۶۴، ص. ۱۹۳) می‌توان به این نکته نیز اشاره کرد که مسلمانان عنوان صحابی و تابعی را فقط برای بیان طبقات نسبت به رسول خدا(ص) به کار برده‌اند و شیعیان این عنوان‌ها را برای یاران ائمه(ع) به‌طور مطلق استفاده نمی‌کردند؛ از این رو در مقام یادکرد از یاران ائمه(ع) از تعبیر «اصحاب»، همراه با نام آن امام خاص استفاده می‌شود

(نفیسی، ۱۳۸۶، ص. ۴۸). بنا به این تعریف می‌توان دو واژه اصحاب و یاران را به جای هم استفاده کرد. این پژوهش رویکردی تاریخی دارد؛ لذا منابع استخراج یاران/اصحاب، تنها به منابع رجالی محدود نبوده و از منابع دیگری همچون تواریخ عمومی، تک‌نگاری‌ها، طبقات، تراجم و... نیز استفاده شده است؛ از این رو منظور از واژه اصحاب/یاران در این مقاله فقط به رابطه استاد - شاگردی محدود نمی‌شود و افرادی که در گزارش‌های متنوع منابع متقدم تاریخی از آنان با عنوان حامیان، همراهان، شاگردان یا نزدیکان امام حسن (ع) یاد شده و در بازه زمانی پژوهش حاضر (۴۱-۹۵ق) فعالیت سیاسی یا علمی داشته‌اند، صرف‌نظر از طبقه آنان یا داشتن رابطه استاد - شاگردی، به عنوان یار و از اصحاب امام (در اینجا، یار امام حسن (ع)) در نظر گرفته شده‌اند.

در نهایت برای رسیدن به پاسخ این بخش از مسئله پژوهش که فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران امام حسن (ع) در دو دوره سفیانی و مروانی چه تغییراتی داشته است، ضمن استفاده از روش کمی، مبتنی بر اسلوب فراوانی‌سنجی، به دلیل حجم زیاد گزارش‌های متنی، داده‌ها در قالب جداول ارائه و سپس تحلیل شده است.

پژوهش حاضر پیشینه‌ای ندارد؛ حتی اثری توصیفی نیز یافت نشد که با مراجعه به آن بتوان به فهرستی جامع از اصحاب امام حسن (ع) دست یافت. آنچه تاکنون درباره یاران امام حسن (ع) بدان توجه شده است، در بُعد سیاسی، بیشتر به عملکرد چند تن از یاران شاخص ایشان همچون ابن عباس (تاجمیری، ۱۳۹۳؛ حسینی جلالی، ۱۳۸۰) یا حجر بن عدی (سیدجوادی، ۱۳۵۹) محدود می‌شود. علاوه بر آن، گاه در برخی پژوهش‌های انجام گرفته درباره یاران امام حسین (ع) به نام اصحاب مشترک ایشان با برادرشان

نیز اشاره شده است (سماوی، ۱۴۱۹ق). در بُعد علمی نیز جز مقاله‌های فراوانی که درباره شخصیت علمی ابن عباس نگاشته شده است (صادقی و همکاران، ۱۳۹۵) آثار اندکی وجود دارد. دو کتاب میراث علمی امام حسن و امام حسین (ع) (باغستانی، ۱۳۹۶) و تاریخ‌نگاران امامیه (بخشی و صفری، ۱۳۹۴) از تحقیقات انگشت‌شمار متأخری است که با استفاده از آنها می‌توان به فعالیت‌های علمی برخی از اصحاب امام (ع) پی برد (نک: مداحان گل ختمی، ۱۳۹۸، ص. ۵). ضمن آنکه در آنها نیز فقط به یک بُعد از زندگی این افراد - در قالب توصیفی و نه مقایسه‌ای - توجه شده است؛ حتی در کتاب‌هایی با محوریت زندگانی امام (ع) همانند مسند الامام المجتبی (علیه السلام) (عطارودی، ۱۳۷۳)، تنها به برخی از راویان امام (ع) اشاره شده است. با این توضیح می‌توان دریافت که پژوهش حاضر نه تنها از منظر بررسی تاریخی یک باور روبه‌گسترش در تحقیقات شیعی، بلکه به واسطه شناسایی و مقایسه جنبه‌های علمی و سیاسی عملکرد اصحاب امام حسن (ع) در دوره امویان و بررسی تأثیرپذیری احتمالی از تغییر راهبرد امام سجاده (ع)، نوآوری دارد. در ادامه، ابتدا ضمن درج فعالیت‌های گزارش شده از اصحاب امام حسن (ع) به تفکیک دوره سفیانی و مروانی در جداول، مجموعه این فعالیت‌ها به تفکیک سیاسی و علمی، فراوانی‌سنجی شده و در نهایت با عنایت به داده‌های موجود از عملکرد امام سجاده (ع) و خلافت امویان، مقایسه و تحلیل شده است.

فعالیت‌های یاران امام حسن مجتبی (ع) در دوره سفیانی و مروانی

در بررسی منابع، ۶۴ نفر از یاران امام حسن (ع) شناسایی شد که از این تعداد ۳۴ نفر در دوره سفیانی

و ۳۰ نفر در دوره سفیانی و مروانی حضور و فعالیت داشته‌اند. بدیهی است تعداد یاران امام(ع) از این مقدار بیشتر بوده است و آمار یادشده به دلیل فعالیت سیاسی یا علمی ایشان است که از دوره اموی و نه قبل از آن (دوره خلافت امام حسن(ع))، گزارش شده و سایرین از جامعه آماری حذف شده‌اند.^۱

توجه به این نکته نیز ضروری است که آنچه در این پژوهش جزء مؤلفه‌های سیاسی و علمی محسوب شده، مبتنی بر منابع متنوع دست‌اول است. بدین صورت که عملکرد هریک از اصحاب امام حسن(ع) از منابع استخراج و سپس با توجه به نوع آنها در دو دسته فعالیت‌های سیاسی و علمی گنجانده شده است. در نهایت، فعالیت‌های سیاسی براساس دو عنوان کلی موافق و مخالف امویان تحلیل شده است؛ ازاین‌رو افرادی که در دوره امویان (۴۱-۱۳۲ق) مسئولیت حکومتی گرفته، با آنها بیعت و نیز همراهی کرده، در ذیل عنوان موافق امویان آورده شده‌اند. فعالیت‌های مخالفان امویان متنوع‌تر بوده و با جزئیات در جداول آورده شده است. پنج شاخصه مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی، تحریک مردم علیه امویان، حضور در قیام، تأثیرگذاری در شکل‌گیری قیام و عهده‌دار شدن مناصب مخالف امویان فعالیت‌های این افراد را از یکدیگر تفکیک کرده است.

مراد از فعالیت‌های علمی، دست‌کم تبحر در یکی از علوم آن دوره و به تناسب گستره آن در بازه زمانی پژوهش است؛ به صورتی که فرد بدان اشتغال داشته است یا ارائه‌کننده آن بوده و در منابع متقدم با این عنوان شناخته شده است. گاه برخی از عنوان‌های اطلاق شده با مفهومی که امروزه از آن فهم می‌شود، تطابق ندارد؛ اما با توجه به بهره‌گیری از منابع اولیه و

دیگر مصادیق یا داده‌های موجود، به عنوان تخصصی اطلاق شده توسط علما و اندیشمندان متقدم اعتماد شده است. علاوه بر آن، این توضیح لازم است که در **جدول شماره ۱ و شماره ۲**، افراد براساس سال وفاتشان در دو دوره سفیانی (۴۱-۶۴ق) و مروانی (۶۴-۱۳۲ق) آورده شده‌اند؛ اما فراوانی سنجی فعالیت‌های علمی و سیاسی بر مبنای عملکرد آنان است؛ بدین معنا که اگر سال وفات فردی در دوره مروانی باشد؛ اما فعالیت سیاسی او به دوره سفیانی بازگردد، اقدام او در فعالیت‌های دوره سفیانی لحاظ شده است. به همین ترتیب، کسانی که در هر دو دوره فعالیت سیاسی داشته‌اند، هر فعالیت آنان فارغ از سال وفاتشان، در فراوانی همان دوره محاسبه شده است.

نکته دیگر آنکه کسب عنوان و جایگاه علمی برای یک شخص امری تدریجی است که چه بسا روندی طولانی نیز داشته است و نمی‌توان آن را مانند اقدام‌های سیاسی، مربوط به یک زمان خاص دانست. در میان یاران امام(ع) برخی افراد، بیشتر عمرشان را در دوره سفیانی سپری کرده و اوایل دوره مروانی از دنیا رفته‌اند. با این توضیح، طبیعی است که بیشترین فعالیت علمی ایشان به دوره طولانی‌تر حیاتشان مربوط شود؛ ازاین‌رو سال ۷۳ هجری معیار تفکیک فعالیت‌های علمی دو دوره سفیانی و مروانی در نظر گرفته شد. انتخاب این سال ممکن است باز هم با خطا همراه باشد؛ اما بر این مبنای است که افرادی که یک دهه از عمرشان در دوره مروانی بوده و بیشتر زندگی خود را در زمان سفیانی‌ها گذرانده‌اند، در همین دوره لحاظ شوند. ضمن اینکه سال ۷۳ هجری سالی است که عبدالملک (۶۵-۸۶ق) پس از شکست دادن ابن‌زبیر (۶۴-۷۳ق)، بار دیگر ضمن یکپارچه کردن حکومت اموی و پشت سر گذاردن دوره گذار، به عنوان تنها خلیفه وقت (خلیفه مروانی) قدرت را در

۱. برای اطلاع از اسامی این افراد نک: مداحان گل ختمی، ۱۳۹۸، ص. ۱۴-۱۵.

دست گرفت. با توجه به توضیحات فوق، اسامی و مروانی به تفکیک در جدول‌های شماره ۱ و ۲ آورده فعالیت‌های یاران امام حسن(ع) در دو دوره سفیانی و شده است.

جدول شماره ۱: فعالیت‌های یاران امام حسن(ع) در دوران سفیانی

ردیف	نام	یار / صحابی...	نوع فعالیت
۱	معقل بن قیس ریاحی (۴۲-۴۳ق)	یار امام علی(ع) (بلاذری، ۴۱۷ق، ج. ۲۳۵/۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۱۳/۳؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۸۲) و یار امام حسن(ع) (منقری، ۴۰۴ق، ص. ۳۸۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۴۴/۴)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (اعتراض به معاویه) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۴۴/۴) علمی: راوی (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۳، ۹۶؛ منقری، ۴۰۴ق، ص. ۳۸۲)
۲	صعصعه بن صوحان عبدی (درک امامت امام حسن(ع))	یار امام علی(ع) (دینوری، ۴۱۰ق، ج. ۱۴۲/۱؛ یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۰۳/۲، ۱۷۹) و امام حسن(ع) (ثقفی، ۱۳۵۳ق، ج. ۸۸۸/۲؛ مسعودی، ۴۰۹ق، ج. ۴۱/۳، ۴۲؛ طوسی، ۴۰۴ق، ج. ۲۸۵/۱)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالف صلح امام حسن(ع)) (طوسی، ۴۰۴ق، ج. ۲۸۵/۱) سیاسی: تحریک مردم علیه امویان (ترغیب مردم برای مخالفت با معاویه، لعن، تن ندادن به خواسته‌های معاویه و نتیجه آن زندانی شدن) (ذهبی، ۴۰۹ق، ج. ۲۴۰/۴؛ عسقلانی، ۴۱۳ق، ج. ۳۷۳/۳) علمی: راوی (مسعودی، ۴۰۹ق، ج. ۴۳/۳؛ طوسی، ۳۵۶ق، ص. ۱۸۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۳۱۲/۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ق، ص. ۳۸)
۳	مسعود بن خراش (درک امامت امام حسن(ع))	صحابی، یار امام علی و امام حسن(ع) (مامقانی، بی‌تا، ج. ۲۱۳/۳)	علمی: راوی (ابن سعد، ۴۱۰ق، ج. ۱۲۷/۶؛ عسقلانی، ۴۲۸ق، ج. ۴۱۰/۳)
۴	عبیدالله بن ابی رافع (درک امامت امام حسن(ع))	یار امام علی و امام حسن(ع) (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۴/۱؛ ابن اثیر، ۴۰۹ق، ج. ۲۶۶/۱)	علمی: تاریخ‌نگار (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۴؛ ابن اثیر، ۴۰۹ق، ج. ۳۰۷/۱؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۱۷۵؛ ابویوسف قاضی، ۳۹۹ق، ص. ۷۴؛ منقری، ۴۰۴ق، ص. ۱۰۵؛ ثقفی، ۱۳۵۳، ص. ۱۱۵؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۵۴/۴؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۴۹/۷؛ مفید، ۴۱۳ق، الف، ص. ۳۹۵؛ ابن عساکر، ۴۱۵ق، ج. ۲۲۵/۱؛ قاضی نعمان، ۴۰۹ق، ج. ۱۶/۲ و ۳۶) مؤلف (طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۱۰۷، ۱۷۵؛ احمد بن عیسی، ۴۲۸ق، ج. ۱۰۸/۱؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۶/۴؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۱۰۷؛ ابن اثیر، ۴۰۹ق، ج. ۲۶۶/۱، ۲۷۰؛ ج. ۱۳۲/۲، ۱۷۱) راوی (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۱؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۱۰۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۷)
۵	عبایه بن عمرو بن ربیع الأسدی (درک امامت امام حسن(ع))	یار امام علی(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۴۸) و امام حسن(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۹)	علمی: محدث (ابن سعد، ۴۱۰ق، ج. ۱۷۹/۶؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۱۳۲/۳؛ طوسی، ۴۱۴ق، ج. ۶۴/۹؛ ابن عساکر، ۴۱۵ق، ج. ۲۹۸/۴۲)
۶	سفیان بن ابی لیلی همدانی نهدی (درک امامت امام حسن(ع))	یار امام علی و امام حسن(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۸)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالف صلح امام حسن(ع)) (طوسی، ۴۰۴ق، ص. ۳۲۸؛ حلی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۴)

۱. کتاب تسمیة من شهد حروب امیرالمؤمنین الجمل و الصفین و النهروان من اصحابه.

۲. کتاب السنن و الاحکام و القضايا/ قضايا امیرالمؤمنین.

۷	هلال بن یساف (درک امامت امام حسنین(ع))	یار امام حسن(ع) (حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج. ۳۵۷/۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۴۰/۴)	سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حمایت از مسلم) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۹۱/۵)
۸	عمرو بن حمق خزاعی (م. ۵۰ق)	صحابی پیامبر(ص)، امام علی(ع) (ابن عبدالمبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۲۵۷/۳، ۲۵۸) و امام حسن(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۹)	علمی: راوی (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۵۸/۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۴۱/۷؛ نسیری، بی‌تا، ج. ۱۴/۸؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۵۷/۶؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۳۶۶/۳؛ ج. ۲۸۰/۵)
۹	جاریه بن قدامه سعدی تمیمی (م. ۵۰ق)	صحابی پیامبر(ص) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۳۳)، امام علی(ع) (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۰۲/۳) و امام حسن(ع) (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۴۸۲/۱۱)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالفت صریح با معاویه و پست خواندن او) (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۷۱/۴)
۱۰	حجر بن عدی (م. ۵۲/۵۱ق)	صحابی پیامبر(ص) (ابن عبدالمبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳۵۵/۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۸۵/۱)، امام علی(ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۸۵/۴؛ ۸۵/۵؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۷) و امام حسن(ع) (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۱۶۵، ۲۲۰)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب علیه خلیفه یا حکام اموی (مخالص صلح امام حسن(ع)، مخالفت صریح در برابر حکومت از قول مغیره، مقابله با لعن امام علی(ع) بر روی منابر/ نتیجه: زندانی و قتل) (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۱۶۵؛ یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۳۰/۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۲۵۴/۵)
۱۱	رشید هَجَری (م. ۵۰/۶۰ق)	یار امام علی (ع)، حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۷، ۸۹)	سیاسی: تحریک مردم علیه امویان (دعوت مردم به حمایت از اهل بیت، نپذیرفتن درخواست ابن‌زیاد مبنی بر لعن امام علی(ع)) (مفید، ۱۴۱۳ق، الف، ج. ۳۲۵/۱)
۱۲	قیس بن سعد بن عباده (م. ۶۰ق)	صحابی پیامبر(ص)، امام علی(ع) و امام حسن(ع) (دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۶/۸؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۵۸/۵؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۹؛ عسقلانی، ۱۴۱۳ق، ج. ۳۹۶/۸)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالص صلح امام حسن(ع)) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۴۳/۵)
۱۳	میثم تمار (م. ۶۰ق)	یار امام علی(ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۴۰/۲) و حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۸۱، ۹۶، ۱۰۵)	سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حمایت از مسلم) (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص. ۸۲)
			سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (نپذیرفتن درخواست ابن‌زیاد برای بدگویی از اهل بیت و بیان فضایل ایشان را گفتن، مخالفت با معاویه/ نتیجه: زندانی و قتل) (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص. ۸۲)

			علمی: مؤلف (تفقی، ۱۳۵۳، ج. ۴۱۳/۲؛ طوسی، ۱۴۰۴، ص. ۱۴۸، ۴۰۵؛ طوسی، ۱۴۱۴، ص. ۱۴۸، ۴۰۵، ۴۶۵)،^۱ متکلم (مفید، ۱۴۱۳، ج. ۳۲۵/۱؛ طوسی، ۱۴۰۴، ج. ۴۳/۱؛ طوسی، ۱۳۵۶، ص. ۷۶، ۷۷، ۸۰)، مفسر (طوسی، ۱۴۰۴، ج. ۸۱/۱؛ طوسی، ۱۳۵۶، ص. ۸۱؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج. ۷۰۷/۱۰)، خطیب (طوسی، ۱۴۰۴، ص. ۸۶؛ مفید، ۱۴۱۳، الف، ج. ۳۲۴/۱؛ طوسی، ۱۴۰۴، ص. ۸۶)
۱۴	هانی بن عروه (م. ۶۰ ق)	یار امام علی و حسنین(ع) (منقری، ۱۴۰۴، ص. ۱۳۷؛ مسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۴۲۶/۲)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (اعتراض به جانشینی یزید، دفاع از حقانیت امام حسین(ع)، نتیجه: زندانی شدن) (بلاذری، ۱۴۱۷، ج. ۲۴۷۵/۵) سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حمایت از مسلم) (مسکویه، ۱۳۷۹، ج. ۳۲/۲) علمی: عالم و خطیب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج. ۳۴۵/۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج. ۲۵۵/۵؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۲۹۴۱/۷؛ محدث (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۲۶/۵؛ بستی، ۱۴۲۸، ج. ۶۱۴/۷)
۱۵	قیس بن مسهر (م. ۶۰ ق)	یار حسنین (ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۹۸، ۳۵۲/۵)	سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حمایت از مسلم، فرستاده امام حسین(ع) به سمت مردم کوفه و حامل نامه امام). نتیجه: به قتل رسیدن (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۹۸/۵) سیاسی: تحریک مردم علیه امویان (نپذیرفتن درخواست ابن‌زیاد مبنی بر لعن امام حسین(ع) و دعوت مردم به اجابت امام حسین(ع)) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۲/۵) سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (لعن ابن‌زیاد و پدرش و آمرزش برای امام علی(ع)) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۹۳/۵)
۱۶	شریک بن حارث اعور (م. ۶۰ ق)	یار امام علی(ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۴۸/۴) و حسنین(ع) (دینوری، ۱۳۶۸، ص. ۲۳۳؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۸/۵)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (دفاع از اهل‌بیت در برابر معاویه، پیشنهاد کشتن ابن‌زیاد در خانه هانی، حمایت از مسلم) (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۲۵۰/۴)
۱۷	جویریة بن مُسهر العبّدی (درک دوران امام حسین(ع))	یار امام علی(ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۴۰/۲) و حسنین(ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۱۴/۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۵۸/۵؛ مسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۴۲۶/۲)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (ایستادگی در برابر ابن‌زیاد. نتیجه: زندانی شدن) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۴۰/۲) علمی: محدث (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۵؛ طوسی، ۱۳۸۰، ص. ۵۹)
۱۸	ابوسعید عقیصا دینار تیمی (درک دوران امام حسین(ع))	یار امام علی و حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰، ص. ۶۳، ۱۰۲)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (یاغی و گمراه خواندن معاویه) (ابن‌بابویه، ۱۳۹۷، ج. ۲۱۱/۱)
۱۹	حذیفه بن اسید (م. ۶۱/۴۲ ق)	صحابی پیامبر(ص) (طوسی، ۱۴۰۴، ص. ۳۵) امام حسن(ع) (طوسی، ۱۴۱۷، ص. ۶۷)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالفت صریح با معاویه): (طوسی، ۱۴۰۴، ص. ۹، ۱۰) علمی: راوی (بلاذری، ۱۴۱۷، ج. ۱۲۳/۱۱؛ طوسی، ۱۴۰۴، ص. ۲۶؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۷، ج. ۲۰۲/۱؛ حسکانی، ۱۴۱۱، ج. ۴۷۸/۱؛ ابن‌طاووس، ۱۴۰۰، ج. ۶۲/۱)

^۱ کتاب میثم، از قول فرزندان میثم، صالح و یعقوب. مدرسی معتقد است که ابوجعفر طبری در بشاره المصطفی، در موارد مختلف می‌گوید که «من چنین‌وچنان در کتاب میثم تمار یافتیم» گفته شده کتاب میثم تا قرن هفتم در دسترس بوده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۳، ص. ۷۰).

۲۰	امام حسین(ع) (۴-۶۱ق)	امام سوم شیعیان، برادر امام حسن(ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۶۲/۵)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (بیعت نکردن با یزید و ایستادگی در برابر او) (دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۷۶/۱؛ ابن‌اعثم، ۴۱۱ق، ج. ۳۳/۵؛ ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۸۹/۴)
			سیاسی: حضور در قیام کربلا (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۳۱)
			علمی: محدث، فقیه، مفسر و خطیب (تمیمی بغدادی، ۱۴۰۱ق، ج. ۳۷/۱)، عالم (ابن‌سعد، ۴۱۰ق، ج. ۲۷۶/۱۰؛ بلازی، ۱۴۱۷ق، ج. ۷/۳) ^۱
۲۱	قاسط بن زهیر تغلبی (م. ۶۱ق)	یار امام علی و حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۰۴)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۲۲/۴)
۲۲	گردوس بن زهیر تغلبی (م. ۶۱ق)	یار امام علی و امام حسن(ع) (طوسی، ۱۳۸۰، ص. ۸۰)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۸۰)
۲۳	مسعود بن حجاج (م. ۶۱ق)	یار حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۰۵)	سیاسی: حضور در امام حسین(ع) (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۱۳/۴)
۲۴	حنظله بن اسعد شبامی (م. ۶۱ق)	یار حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۳)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۳)
			علمی: خطیب (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۰۴۷/۷؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۳)
۲۵	زهیر بن قین (م. ۶۱ق)	یار حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۳)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۸۱/۲)
			سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (طغیانگر خواندن ابن‌زیاد) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۵۲/۵)
			علمی: خطیب (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۸۱/۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۲۶-۴۲۷/۵)
۲۶	سعید بن عبدالله حنفی (م. ۶۱ق)	یار حسنین(ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۲۶۲/۴)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۲۶/۴)
			سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالف صلح امام حسن(ع)) (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۴۹/۳)
۲۷	شبيب بن عبدالله نهشلی (م. ۶۱ق)	یار امام علی و حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۰۱؛ ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۲۱۳/۴)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۱۳/۴)
۲۸	عابس بن ابی‌شبيب (م. ۶۱ق)	یار امام علی(ع) و حسنین(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۰۳)	سیاسی: تحریک مردم علیه امویان (تلاش برای بیعت گرفتن از مردم برای امام حسین(ع))، ترغیب به حمایت و دوستی با ایشان (ابن‌اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۷۳/۴)
			سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حامل نامه شیعیان به امام حسین(ع) و برعکس، حمایت از مسلم) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۵/۵)
			سیاسی: حضور در قیام امام حسین(ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۵/۵)
			علمی: خطیب (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۵/۵؛ ابن‌اعثم، ۴۱۱ق، ج. ۳۴/۵؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۸)

^۱. به دلیل اشتباه، نمونه‌های بیشتری آورده نشد.

۲۹	عبدالرحمن ارجبی (م. ۶۱ق)	یار امام علی (ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۳۳/۵) و حسنین (ع) (طوسی، ۱۳۸۰، ص. ۷۸)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین (ع) (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۵۹/۳؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۴/۵) سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حامل نامه شیعیان به امام حسین (ع)) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۷)
۳۰	شودب مولى شاکر ابن عبدالله همدانی شاکری (م. ۶۱ق)	یار حسنین (ع) (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۷۳/۴)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۵) علمی: راوی (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۷۵؛ مامقانی، بی‌تا، ج. ۸۸/۲) ^۱
۳۱	سعد بن حارث خزاعی (م. ۶۱ق)	یار امام علی (ع) (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۲۸۸/۳) و حسنین (ع) (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۱۳/۴)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین (ع) (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۱۳/۴)
۳۲	عبدالله بن عفیف غامدی والبسی (متوفی بعد از شهادت امام حسین (ع))	یار امام علی (ع) (ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۲۳۴، ۲۲۹/۵) و حسنین (ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۵۸/۵)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (سخنرانی در مسجد اعظم دمشق علیه یزید و ابن زیاد بعد از ورود اسرا به شام. نتیجه: زندانی شدن) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۵۸/۵) علمی: متکلم (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۱۰/۳؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۵۱/۴؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۲۲۹/۵، ۲۳۴؛ مفید، ۱۴۱۳ق، الف، ج. ۱۷/۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۸۲/۴؛ ابن جوزی، بی‌تا، ج. ۲۳۲/۱-۲۳۳)
۳۳	ابویرزه اسلمی (م. ۶۴ق)	یار پیامبر (ص) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۳۰)، امام علی (ع) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۳؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۹/۵) و امام حسن (ع) (طبری، ۱۳۸۷ش، ج. ۳۹۰/۵؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۰/۴، ۸۵)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (اعتراض به یزید) (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۴۱۶/۳) علمی: راوی (کلینی، بی‌تا، ج. ۱۷/۶؛ ابن حنبل، بی‌تا، ج. ۴۱۹/۴)
۳۴	ابوسعید خدری (۱۰-۶۳/۶۴/۶۵/۷۳/۷۴ق)	یار امام علی (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۸۰/۱) و حسنین (ع) (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۴۳۹/۱؛ برقی، ۱۳۴۲، ص. ۳، ۲)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (اعتراض به معاویه) (منقری، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۱۶؛ دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۶۸) سیاسی: حضور در قیام (واقعه حره) (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۶۸) علمی: فقیه (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۳۷۲/۲؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۷۰/۳؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۳۵/۲، محدث (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج. ۶۰۲/۲؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۷۱/۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۲۸/۵)

^۱ از حافظان روایت و حدیث بود. از امام علی (ع) حدیث می‌شنیده و نقل می‌کرد. مجلسی داشت که شیعیان به حضورش می‌آمدند تا از او حدیث بشنوند.

جدول شماره ۲: فعالیت‌های یاران امام حسن(ع) در دوره مروانی

ردیف	نام	یار/صحابی...	نوع فعالیت
۱	مسیب بن نجبه (م. ۶۵ق)	یار امام علی(ع) (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۴۱/۶) و حسنین(ع) (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۶)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالف صلح امام حسن(ع)) (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۲۰) سیاسی: حضور در قیام تواین (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۵۲/۵) سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (نامه به امام حسین(ع) و دعوت از ایشان) (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۲۰) علمی: محدث (عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۴۹۵/۳؛ ابن ابی حاتم، بی‌تا، ج. ۲۹۳/۸؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۸۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۹۴/۵۸)
۲	عبدالله بن التیمی (م. ۶۵ق)	یار امام علی(ع) (مفید، ۱۴۱۳ق، ب، ج. ۱۰۹/۲) و امام حسن(ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۱۴/۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۵۸/۵)	سیاسی: حضور در قیام تواین (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۵۲/۵) سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (نامه به امام حسین(ع) و دعوت از ایشان) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۱۵۸/۵) علمی: فقیه (ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۱۲۳/۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۱۸۴/۴)
۳	سلیمان بن سرد خزاعی (م. ۶۵ق)	یار امام علی(ع) (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۱۷/۴؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۹۱/۲)، امام حسن (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۸) و امام حسین(ع) (ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۹۵/۳)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالف صلح امام حسن(ع)) (دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۸۵/۱) سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (نامه به امام حسین(ع) و دعوت از ایشان) (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۱۸/۴؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۵۳/۵) سیاسی: حضور در قیام تواین (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۱۷۸/۴) علمی: راوی (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۶/۶؛ طبری، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۳۶/۸؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۴۵۰/۲؛ خطیب (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۶۱/۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۱۶۰/۴)
۴	حارث اعور (حارث بن عبدالله همدانی) (م. ۶۵ق)	یار امام علی(ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۱۳/۲) و امام حسن(ع) (طوسی، ۱۳۸۰، ص. ۶۷)	علمی: راوی (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۰۸/۶؛ عسقلانی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۲۶/۲، ۱۴۵؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۹۰/۵) فقیه (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۱۳/۲؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۵۲/۴؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۹۰/۵؛ صفدی، ۱۳۸۱ق، ج. ۲۵۳/۱۱؛ عسقلانی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۴۶/۲) عالم به حساب (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۶۱/۶؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۶۲۲/۱۱، ۶۲۳؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۰۰/۲۴؛ مزی، ۱۴۰۶ق، ج. ۲۴۹/۵، ۲۵۲) نسب‌شناس و رجال‌شناس (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۰۹/۶؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۱۴۱/۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۷، ص. ۳۶۵؛ ابن بابویه، ۱۴۲۳ق، ص. ۳۱؛ طوسی، ۱۳۵۶، ج. ۱۱۱/۱؛ ابن طباطبای، ۱۴۱۸ق، ص. ۵۴۳) مؤلف (ابن بابویه، ۱۴۲۳ق، ص. ۳۱، ۳۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۷، ج. ۳۶۴/۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۰۹/۶؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۱۴۱/۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۷، ص. ۳۶۵؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص. ۳۱؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ج. ۱۱۱/۱) ^۱

۱. کتابی با عنوان صحیفه یا المسائل التي اخبر بها امير المؤمنين اليهودی در منابع نام برده شده است.

۵	زید بن ارقم انصاری (م. ۶۸/۶۶/۶۰ ق)	صحابه پیامبر (ص)، امام علی (ع) و حسنین (ع) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۲۶۰/۱، ج. ۳۱۰/۲)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (اعتراض به ابن زیاد هنگام چوب زدن او به سر امام حسین (ع)) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۲۵/۵)
۶	رفاعه بن شداد (م. ۶۶ ق)	یار امام علی و حسنین (ع) (ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج. ۲۴۷/۸)	علمی: محدث (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۱۰/۲؛ طوسی، ۱۴۰۴ ق، ج. ۸۶/۱؛ امینی، ۱۴۱۶ ق، ج. ۷۷/۱، ۹۲) (راوی حدیث غدیر) سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (نامه به امام حسین (ع) و دعوت از ایشان، منجر به زندانی شدن) (مسعودی، ۱۴۰۹ ق، ج. ۹۳/۳) سیاسی: حضور در قیام توانین (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج. ۳۶۴/۶) و مختار (ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج. ۲۶۴/۸) علمی: راوی (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج. ۸۷/۴، ۳۹۷؛ بخاری، بی‌تا، ج. ۳۲۲/۲، ۳۲۳؛ سمعانی، ۱۳۸۲ ق، ج. ۱۴۷/۱۰؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق، ج. ۷۱۴/۳؛ مزی، ۱۴۰۶ ق، ج. ۲۰۴/۲، ۲۰۷؛ عسقلانی، ۱۴۱۳ ق، ج. ۲۴۳/۳؛ فقیه (ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج. ۲۴۷/۸؛ قاضی نعمان، ۱۴۱۱ ق، ج. ۱۷۶/۲، ۴۰۴، ۴۴۲، ۵۳۷ و ...)؛ خطیب (منقری، ۱۴۰۴ ق، ص. ۴۸۸؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق، ج. ۱۵۹/۴)
۷	احنف بن قیس تمیمی (م. ۶۷ ق)	یار امام علی (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۹۸/۴) و امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ ق، ص. ۹۳)	سیاسی: موافق امویان (سال ۵۰ هجری به معاویه پیوست و همراه او شد، کاتب ابن زیاد به دستور معاویه) (دینوری، ۱۳۶۸ ق، ص. ۲۳۱؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۲۴۳/۵، ۳۱۶) علمی: خطیب (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق، ج. ۹۴/۷، ۹۵؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج. ۲۸۲/۵، ۲۸۹؛ ابن خلکان، بی‌تا، ج. ۵۰۰/۲؛ راوی (بخاری، بی‌تا، ج. ۱۳/۱؛ نسایی، ۱۴۳۷ ق، ج. ۲۳۳/۶؛ نیشابوری، ۱۴۱۹ ق، ج. ۶۸۹/۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ ق، ج. ۴۱۹/۸)
۸	عدی بن حاتم طایی (م. ۶۷ ق)	صحابی پیامبر (ص) (طوسی، ۱۳۸۰ ق، ص. ۴۳) امام علی (ع) (ابن سعد، ۱۴۱۰ ق، ج. ۹۹/۶) و امام حسن (ع) (بلاذری، ۱۴۱۷ ق، ج. ۳۲/۳)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (دفاع آشکار از اهل بیت در برابر معاویه) (مسعودی، ۱۴۰۹ ق، ج. ۴/۳) سیاسی: تحریک مردم علیه امویان (تشویق به مقابله با معاویه) (مسعودی، ۱۴۰۹ ق، ج. ۴/۳) علمی: راوی (نیشابوری، ۱۴۱۹ ق، ج. ۷۶۶/۲؛ بخاری، ۱۴۱۰ ق، ج. ۴۶/۱)
۹	مختار بن ابی عبید ثقفی (۱-۶۷ ق)	یار امام علی و حسنین (ع) (دینوری، ۱۳۶۸ ق، ص. ۲۳۱؛ ذهبی، ۱۴۱۷ ق، ج. ۵۴۴/۳)	سیاسی: مؤثر در شکل‌گیری قیام (حضور ابتدایی مسلم در خانه او) (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۸۱/۵؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق، ج. ۳۶/۴) سیاسی: قیام علیه حکومت اموی (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۵۹/۲) سیاسی: تشکیل حکومت ضد امویان (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۵۹/۲) علمی: فقیه (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۳۴/۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۲۲۸/۴)
۱۰	عبدالله بن عباس (۳-۶۸/۶۷ ق)	یار امام علی (ع) و حسنین (ع) (دینوری، ۱۳۶۸ ق، ص. ۱۴۶؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵۰۸/۶؛ طوسی، ۱۳۸۰ ق، ص. ۹۹)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (مخالفت صریح با معاویه و بیعت با امام حسین (ع)، پاسخ تند به معاویه و مخالفت صریح با وی، شتمات یزید و امتناع صریح از بیعت با او) (منقری، ۱۴۰۴ ق، ص. ۱۶۳؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۷۲/۵) علمی: عالم (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۷۶/۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ ق، ج. ۳۷۱/۲؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق، ج. ۱۸۷/۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج. ۲۹۵/۸؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ ق، ج. ۱۲۷/۴؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ ق، ج. ۷۲/۶؛ ذهبی، ۱۴۱۷ ق، ج. ۳۳۱/۳)

			محدث (طوسی، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۷۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۶۳/۴؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۸۸/۳؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۳۱/۳؛ ابن حنبل، بی‌تا، ج. ۲۱۴/۱، ۲۶۶)؛ خطیب (ابن ندیم، بی‌تا، ص. ۱۸۱؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۷۰/۱؛ مفید، ۱۳۶۴، ص. ۴۷، ۲۷۶؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۴، ۱۰۰؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۱۸۹/۳)؛ مفسر (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۵ق، ج. ۱۹/۹؛ ذهبی، ۱۴۰۷ق، ج. ۵۱/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۳۱/۳؛ ابن حزم، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۸؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۵ق، ج. ۱۹/۱)
۱۱	ابوالاسود دوثلی (۱۶-۶۹ق)	یار امام علی(ع) (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۶۸۸/۴؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۷۵)، حسنین(ع) (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۶۹) و امام سجاد(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۰۶)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (دفاع صریح از اهل بیت در برابر ابن زیاد) (ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۸۲/۴) علمی: فقیه (ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا، ج. ۳۱۱/۱۲، ۳۱۲؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۴۵۵/۳)؛ خطیب (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج. ۴۱۶/۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۵۰۸/۲؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۵۰/۵؛ ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا، ج. ۳۱۳/۱۲؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۷۵)؛ بنیان‌گذار علم نحو (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۷۵؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۸۲/۴؛ صفدی، ۱۳۸۱ق، ج. ۵۳۵/۱۶؛ ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا، ج. ۲۹۸/۱۲؛ ثقفی کوفی، ۱۳۵۳ق، ص. ۳۵۴)؛ راوی (ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا، ج. ۲۹۷/۱۲، ۳۰۰؛ ابن حنبل، بی‌تا، ص. ۱۱۵؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۰/۱۲)
۱۲	سلیم بن قیس(م. ۷۵ق)	یار امام علی(ع) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۴)، حسنین و امام سجاد(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۶، ۹۴)	علمی: راوی (کلینی، بی‌تا، ج. ۴۶/۱؛ نجاشی، ۱۳۶۵ق، ج. ۸/۱؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۰۴، ۱۰۵)؛ مؤلف (طوسی، ۱۳۸۰، ص. ۹۱؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۸؛ ابن ندیم، بی‌تا، ص. ۲۷۵؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۲۳۰، ۲۳۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۳) ^۱ ؛ رجال‌شناس (کلینی، بی‌تا، ج. ۶۲/۱، ۶۴؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۴۷۳)
۱۳	حبه جوین (م. ۷۶ق)	یار امام علی(ع) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۶؛ یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۴۰/۲) و امام حسن(ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۴)	علمی: محدث (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۷۷/۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۸۶/۲؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۹۱/۵؛ بخاری، ۱۴۱۰ق، ج. ۹۳/۲؛ حلی، ۱۳۹۲ق، ص. ۹۸)
۱۴	جابر بن عبدالله انصاری (م. ۷۸ق) در دوران امامت امام باقر(ع) در قید حیات	صحابی پیامبر(ص)، یار امام علی(ع) (برقی، ۱۳۴۲ق، ص. ۳، ۷، ۹؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۵۹، ۹۳، ۹۹، ۱۱۱)، حسنین و امام سجاد(ع) (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۰۷/۱، ۲۲۳) و امام باقر(ع) (ابن بابویه، ۱۳۹۷ق، ج. ۴۷/۱)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (گمراه دانستن معاویه) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۹۷/۲) سیاسی: تحریک مردم علیه امویان (دعوت پیوسته مردم به همراهی و دوستی اهل بیت، حمایت از امام سجاد(ع) و پیروی عدّه بسیاری از امام به تبعیت از وی) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۹۷/۲) علمی: عالم (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۱۶/۵؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج. ۲۳۱/۱۱؛ ابن حنبل، بی‌تا، ج. ۴۳۴/۲۵؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۹۱/۳)؛ مفسر (ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۹۰/۳؛ ذهبی، ۱۴۲۸ق، ج. ۴۳/۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۰۷/۱؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۵۴۶/۱؛ حلی، ۱۳۹۲ق، ص. ۹۸)

۱. اطلاعات بیشتر در: مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۰-۱۲۴

			۱۳۹۲ق، ص. ۶۰؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۳۱؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ص. ۴۲؛ محدث (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۴۶۷/۵؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۴؛ ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج. ۳/۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۰۸/۱؛ ۹۴/۳؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۸۸/۱)
۱۵	عبدالله بن جعفر (۱-۸۰ق)	صحابی پیامبر (ص)، یار امام علی و حسنین (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۹)	سیاسی: مخالفت شفاهی یا مکتوبه یا خلیفه یا حکام اموی (دفاع از حسین (ع) در برابر معاویه) (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۶۵/۵، ۴۶۶؛ ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج. ۲۷۷، ۲۷۵/۱)
۱۶	سوید بن غفله (م. ۸۱ق)	یار امام علی (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۶؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۴۱/۲ و امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۴)	علمی: فقیه (یعقوبی، بی تا، ج. ۱۷۶/۲؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۳۷۹/۳؛ ذهبی، بی تا، ج. ۶۸/۱)؛ محدث (عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۲۲۱/۳؛ عسقلانی، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۷۸/۴)
۱۷	ابوعمر و زاذان (م. ۸۲ق)	یار امام علی (ع) (برقی، ۱۳۴۲ق، ص. ۴؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۴۲) و امام حسن (ع) (یعقوبی، بی تا، ج. ۲۱۴/۲؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج. ۴۲۶/۲)	سیاسی: حضور در قیام (شرکت در قیام ابن اشعث علیه حجاج در دیر جمجم) (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۴۴۷/۴) علمی: محدث (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۱۶/۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۵۹/۳؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۸۰/۴)
۱۸	محمد بن حنفیه (۲۱/۱۳-۸۱/۷۳ق)	فرزند و یار امام علی (ع) (منقری، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۲۲)، یار امام حسن (ع) (یعقوبی، بی تا، ج. ۱۵۴/۲)	سیاسی: مؤثر در شکل گیری قیام (حمایت ابتدایی از قیام مختار) (یعقوبی، بی تا، ج. ۲۵۸/۲) علمی: فقیه و عالم (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۶۸/۵؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۸۵/۱۵؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۹۹۴/۲)؛ راوی (ابن اعمش، ۱۴۱۱ق، ج. ۲۱/۵؛ ترمذی، ۱۴۲۱ق، ج. ۳۳، ۳۲/۱؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۸۶/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۹۹۴/۲)
۱۹	زید بن وهب جُهَنی (م. ۹۵/۸۴ق)	یار امام علی (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۴) و امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۴۲)	علمی: محدث (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۷۰/۱)؛ فقیه (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۰۲/۶؛ هروی، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۱۲/۱۰؛ بخاری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۹۲/۱؛ ابن ماجه، ۱۴۱۸ق، ج. ۱۲۵/۱؛ یعقوبی، بی تا، ج. ۲۴۱/۲؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۵۳۴/۱)؛ تاریخ نگار ^۱ (منقری، ۱۴۰۴ق، ص. ۳۲۶؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۹ق، ج. ۶۲/۱۲؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶ق، ص. ۵۶۰؛ مفید، ۱۴۱۳ق، الف، ج. ۸۰/۱؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۷۲؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ص. ۳۸۰؛ نجاشی، ۱۳۶۵ق، ص. ۲۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۴۷/۲؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۲۰۲؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۲۵/۱۳؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۶۰/۶؛ ابن حنبل، بی تا، ج. ۹۱/۱؛ طرابلسی، ۱۴۱۹ق، ج. ۱۳۳/۱؛ منقری، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۴۹؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۸/۵)
۲۰	أصبغ بن نباته حنظلی مجاهد (تا سال ۱۰۰ق در قید حیات)	یار امام علی (ع) (برقی، ۱۳۴۲ق، ص. ۶) و امام حسن (ع) (نجاشی، ۱۳۶۵ق، ص. ۸)	علمی: راوی (نجاشی، ۱۳۶۵ق، ص. ۸؛ کلینی، بی تا، ج. ۴۷/۲؛ طوسی، ۱۳۶۵ق، ج. ۸/۱؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج. ۶۴/۲۰)؛ تاریخ نگار (کوفی، ۱۴۱۲ق، ص. ۱۶۶؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۸۶؛ منقری، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۸، ۱۹، ۱۴۶، ۱۵۸؛ کلینی، بی تا، ج. ۳۳۸/۵؛ قاضی نعمان، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۹۰/۲؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج. ۳۸۴/۴؛ نجاشی، ۱۳۶۵ق، ص. ۸)

۱. دارای کتابی با عنوان خطب امیرالمؤمنین (ع)؛ یادداشت گفته های امام علی (ع)، وصیت امام به ابن حنفیه، مقتل حسین بن علی (ع)، گزارش های تاریخی از زندگی امام علی (ع)، عجائب احکام امیرالمؤمنین (ع) (نک: مدرسی طباطبائی، ۱۳۸۳ق، ص. ۱۱۷-۱۱۹).

۲۱	ابی‌رزین مسعود بن ملاک (م. ۹۱ق)	یدار امام علی و امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۶)	علمی: راوی (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۶؛ مزی، ۱۴۰۶ق، ص. ۴۷۷؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۵۱۷/۶؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۲۵۷/۲؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۱۲۶/۷؛ عسقلانی، بی‌تا، ج. ۱۰۶/۱۰)
۲۲	امام سجاده (ع) (۳۸-۹۵ق)	بدرارزاده امام حسن (ع) (کلینی، بی‌تا، ج. ۱۸۸/۱)	سیاسی: حضور در قیام امام حسین (ع) (مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۱۳/۲) علمی: محدث، مفسر و مؤلف (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق، ص. ۳۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۵۳/۲؛ فقیه (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۵ق، ج. ۲۷۴/۱۵؛ خطیب (ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ج. ۱۳۲/۵)
۲۳	عامر بن واثله الکنانی (۲-۱۰۷/۱۰۱۰ق)	یار امام علی (ع) (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۹۰/۲) و حسنین (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۹) و امام سجاده (ع) (ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴۶۰/۴)	سیاسی: حضور در قیام مختار (دینوری، ۱۴۱۰ق، ص. ۳۴۱؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۱۵/۹) علمی: محدث (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲۱۴/۲؛ ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۷۹۹/۲؛ عسقلانی، بی‌تا، ج. ۸۲/۳؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۷، ص. ۶۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ج. ۱۹۰/۹؛ فقیه (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج. ۷۹۹/۲؛ لب‌والفرج اصفهانی، بی‌تا، ج. ۱۴۸/۱۵؛ عالم (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۱۹۰/۲؛ ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا، ج. ۱۵۰/۱۵)
۲۴	اشعث بن سوار ثقفی (۱۳-۱۴۰ق)	یار امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۴۷) و امام صادق (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۴۷، ۱۶۶)	علمی: راوی (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۹۸/۳؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۷۴/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۲۵/۱۳؛ ۲۶۳، ۸۵/۱۲؛ ۲۶۷، ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق، ج. ۲۹/۱۰)
۲۵	چارودین منذرتا دوران امام صادق (ع) در قید حیات)	یار امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۷)، امام باقر (ع) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۱۵؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۲۹) و امام صادق (ع) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۴۲؛ طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۷۹؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۱۳۰)	علمی: عالم (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۳۶/۲؛ حلی، ۱۴۰۲ق، ص. ۸۰، ۳۸۲) مؤلف (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۱۳۰)؛ ۲؛ محدث (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۱۳۰؛ کلینی، بی‌تا، ج. ۶/۶؛ حلی، ۱۳۹۲ق، ص. ۸۰، ۳۸۲)
۲۶	ابواسحاق همدانی سبیعی (تا دوران امام صادق (ع) در قید حیات)	یار امام علی، امام حسن، امام سجاده و امام صادق (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۴، ۷۱، ۲۴۶)	علمی: راوی (ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۹۲/۵؛ لب‌بن‌سجاد، ۱۴۱۵ق، ج. ۲۱۷/۴؛ مزی، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۰۳/۲۲؛ مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۱۰/۴؛ عالم (مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۱۰/۴؛ ذهبی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۹۲/۵)
۲۷	مسلم بن علی بطنین (قرن اول در قید حیات)	یدار امام علی (ع)، امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۷)، امام حسین (ع) و امام سجاده (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۱۰۱، ۷۰)	علمی: راوی (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۱۲۷/۳؛ مزی، ۱۴۰۶ق، ج. ۵۲۶/۲۷؛ عسقلانی، ۱۳۲۸ق، ج. ۳۲۳/۴؛ عسقلانی، بی‌تا، ج. ۱۲۱/۱۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج. ۶۳/۱۸)
۲۸	جعیده همدانی (قرن اول در قید حیات)	صحابی پیامبر (ص) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۶، ۳)، امام علی (ع) (برقی، ۱۳۴۲، ص. ۶)، امام حسن (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۶۷) و امام حسین (ع) (ابن‌بابویه، ۱۳۷۷، ج. ۴۸۵/۲)	علمی: راوی (کلینی، بی‌تا، ج. ۳۹۸/۱؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۳۸۰/۳؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق، ج. ۳۱۷/۲؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۲۳۰/۲)
۲۹	ابوصادق کیسان بن کلیب حریمی (درک امامت امام باقر (ع))	یدار امام علی (ع)، امام حسن (ع) و امام سجاده (ع) (طوسی، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۵، ۷۹) و امام باقر (ع) (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۷۱/۱، ۱۷۲)	علمی: راوی (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۷۱/۱؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۹۵/۶؛ ۲۹۶؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳۶۷/۱۴؛ مزی، ۱۴۰۶ق، ج. ۱۴۵/۹؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۹۲/۷؛ عسقلانی، بی‌تا، ج. ۱۱۶/۱۲)
۳۰	حبابه والیه (درک امامت امام باقر (ع))	یار امام علی (ع)، حسنین (ع) و امام سجاده (ع) (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۳۳۱/۲)	علمی: راوی (برقی، ۱۳۴۲ق، ص. ۱۶۲؛ ابن‌بابویه، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۱۵/۴؛ حلی، ۱۳۹۲ق، ص. ۹۸، ۲۲۳)

۱. به سبب اشتباه از ذکر ارجاعات بیشتر خودداری شد.

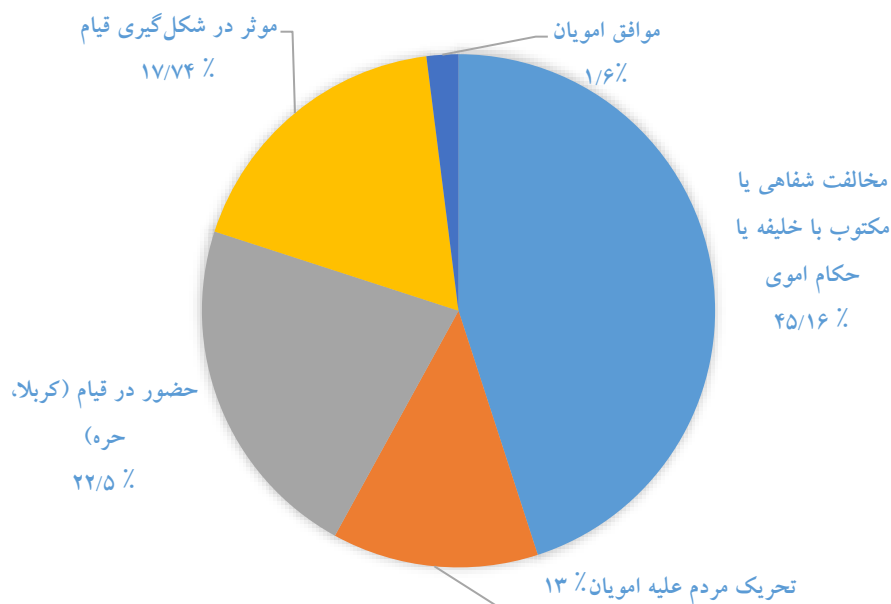
۲. گردآوری روایات تفسیری امام باقر (ع) (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۱۳۰) و کتاب حدیثی با عنوان الحدیث (نک: آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸ق، ج. ۳۱۷/۶).

جمع‌بندی و تحلیل عملکرد یاران امام حسن(ع)

در این بخش، ابتدا فراوانی شناسایی شده برای مؤلفه‌های علمی و سیاسی هر دوره با شرایط حاکم بر آن و عملکرد کلی ائمه(ع) تطبیق داده شده و پس از مقایسه آماری، تحلیل می‌شود. نکته بسیار مهم در این میان آن است که چون برای برخی از اشخاص بیش از یک مؤلفه سیاسی یا فرهنگی شناسایی شده، جامعه آماری در هر دوره با تعداد آن در جداول لزوماً برابر

نیست. بدین ترتیب که آمار ارائه شده برای فعالیت‌های سیاسی در دوره سفیانی براساس ۶۱ فعالیت و در دوره مروانی براساس ۱۰ فعالیت است؛ همان‌طور که فعالیت‌های علمی - که طبق توضیح پیشین تا سال ۷۳ هجری در نظر گرفته شد- برای دوره سفیانی ۶۲ مؤلفه و برای دوره مروانی ۴۱ مؤلفه است.

۱. فعالیت‌های سیاسی

نمودار شماره ۱: نقش‌های سیاسی در دوره سفیانی

بررسی فعالیت‌های سیاسی یاران امام حسن(ع) در دوره سفیانی نشان داد که فعالیت‌های آنان را می‌توان به ترتیب فراوانی در ذیل پنج عنوان (شاخص) دسته‌بندی کرد:

۱. مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی (۴۵.۱۶ درصد)؛
۲. تأثیرگذاری در شکل‌گیری قیام (۱۷.۷۴ درصد)؛
۳. حضور در قیام‌ها (قیام امام حسین(ع) و واقعه

- حره) (۲۲.۵ درصد)؛
 ۴. تحریک مردم علیه امویان (۱۳ درصد)؛
 ۵. موافق امویان (۱.۶ درصد).
- این فعالیت‌ها را نیز می‌توان در سه بازه زمانی بررسی کرد:
۱. سال‌های ۴۱-۵۰ هجری (شهادت امام حسن(ع)) / دوره خلافت معاویه؛
 ۲. سال‌های ۵۰-۶۱ هجری (شهادت امام حسین(ع)) / دوره خلافت معاویه و یزید؛

۳. سال‌های ۶۱-۶۴ هجری (آغاز امامت امام سجاد(ع)) / دوره خلافت یزید و فرزندش معاویه).
در اولین بازه زمانی بررسی، حکومت امویان (۴۱-۱۳۲ق) با صلح امام حسن(ع) با معاویه، ورود او به کوفه و بیعت مردم با او آغاز می‌شود. در این مقطع زمانی، مهم‌ترین شاخص فعالیت سیاسی یاران امام(ع) مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه است که در گام اول در قالب مخالفت با صلح، خود را نشان می‌دهد. از این افراد مطابق **جدول شماره (۱)** می‌توان به صعصعه بن صوحان (درک امام حسن(ع))، معقل بن قیس (م. ۴۳/۴۲ق) و مسیب بن نجبه (م. ۶۵ق) اشاره کرد. این موضوع نه تنها در جریان انعقاد صلح، بلکه پس از آن نیز ادامه داشته و بنا به گزارش‌های موجود برخی از اصحاب امام(ع) تا مدتی در گفتگوهای خود با ایشان این نارضایتی را ابراز می‌کرده‌اند (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۲۰؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴/۱۴۴؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۲۸۵). علاوه بر آن، پس از واگذاری خلافت به معاویه تا هنگام شهادت امام حسن(ع) در سال ۵۰ هجری، درحالی‌که ایشان به مدینه بازگشته و به معاهده صلح پایبند بودند، همچنان مخالفت شفاهی با خلیفه و گاه حکام اموی، بیشترین نوع عملکرد سیاسی یاران ایشان در مخالفت با امویان - به‌ویژه در کوفه - بوده و تحریک مردم علیه امویان در مرتبه بعدی است.
گزارش‌های گوناگونی از ابراز صریح مخالفت یاران امام(ع) در برابر شخص معاویه و نیز حاکم کوفه وجود دارد که فراوانی مخالفت با خلیفه بیشتر است. مطابق **جدول شماره (۱)** مخالفت آشکار جاریه بن قدامه (م. ۵۰ق)، حذیفه بن اسید (م. ۶۱ق) و... با معاویه قابل ملاحظه است. همچنان که هشدار مغیره بن شعبه (ح. ۴۱-۵۰ق) به حجر بن عدی (م. ۵۱/۵۲ق) که او را از مخالفت

صریح با حکومت بر حذر می‌دارد، نمونه‌ای از مخالفت با حاکم کوفه است.
در همین دوره، یاران امام(ع) با تحریک مردم علیه امویان نیز در برابر خلافت اموی و شخص معاویه موضع می‌گرفته‌اند که عملکرد صعصعه بن صوحان و عدی بن حاتم (م. ۶۷ق) از آن جمله است.
آخرین نکته شایان ذکر در این بازه زمانی، پیوستن احنف بن قیس تمیمی (م. ۶۷ق) به معاویه در سال ۵۰ هجری است. بنا به گزارش دینوری و طبری، او از سال ۵۹ هجری به‌طور رسمی کاتب ابن‌زیاد بوده است. این پیوستن به حاکمیت، تنها نمونه گردش رسمی یکی از یاران امام(ع) به سوی حاکمان اموی است که با شاخص «موافق امویان» در **نمودار شماره (۱)** مشخص است.
در فاصله سال‌های ۵۰-۶۱ هجری که هم‌زمان با دوره امامت امام حسین(ع) است، آن حضرت به صلح‌نامه برادر خود با معاویه وفادار هستند؛ ازاین‌رو درخواست کوفیان برای قیام را رد می‌کنند (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۲۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۳/۱۵۲؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج. ۳/۲۳۹)؛ بااین‌حال هنگامی که معاویه با ارسال نامه‌ای ایشان را به واسطه فعالیت‌هایشان مؤاخذه می‌کند، با پاسخ مکتوب و دندان‌شکن امام(ع) مواجه می‌شود (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۲۲۴، ۲۲۵؛ دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱/۲۰۲، ۲۰۴؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج. ۵/۱۲۰، ۱۲۵، ۲۳۹). همین شیوه را می‌توان در پاسخ مکتوب و قاطع عبدالله بن عباس به نامه معاویه درباره عملکرد امام(ع) نیز مشاهده کرد (دینوری، ۱۴۱۰ق، ج. ۱/۱۷۹)؛ بنابراین در طول این دوره که با مرگ معاویه (م. ۶۰ق) به پایان می‌رسد نیز بیشترین فعالیت سیاسی یاران امام حسن(ع) را می‌توان در قالب شاخصه «مخالفت شفاهی و مکتوب با خلیفه» دنبال کرد. قالب شفاهی این مخالفت در

واکنش به لعن امام علی (ع) که به دستور معاویه انجام می شد (دینوری، ۱۳۶۸ق، ص. ۱۶۵؛ یعقوبی، بی تا، ج. ۲۳۰/۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۲۵۴/۵؛ طوسی، ۱۴۰۴ق، ص. ۸۲)، دفاع از اهل بیت (ع) در گفتگو با معاویه و مخالفت با جانشینی یزید گزارش شده است؛ برای نمونه، مطابق **جدول شماره (۱)** می توان به ترتیب از حجر بن عدی (م. ۵۱-۵۲ق) برای مخالفت شفاهی و مکتوب با خلیفه، شریک بن حارث (م. ۶۰ق) برای دفاع از امام علی (ع) در گفتگو با معاویه و امام حسین (ع) (م. ۶۱ق) و عبدالله بن جعفر (م. ۸۰ق) برای مخالفت با جانشینی یزید نام برد.

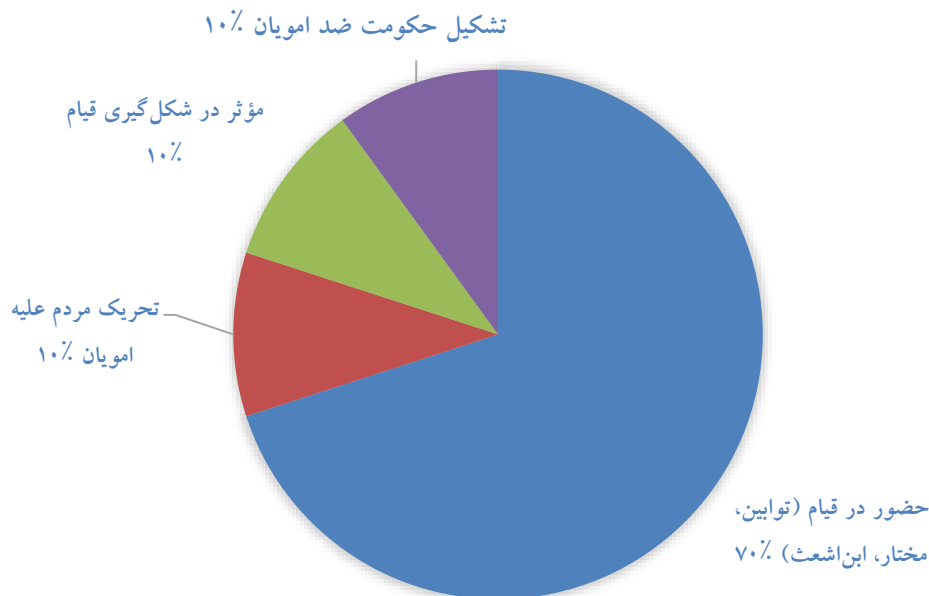
همان طور که انتظار می رود بیشترین فعالیت سیاسی یاران امام حسن (ع) در فاصله سال های ۶۱-۶۴ هجری در قالب تأثیرگذاری در شکل گیری قیام امام حسین (ع)، حضور در قیام آن حضرت و مخالفت با حاکم اموی (ابن زیاد، حاکم کوفه (ج. ۶۰-۶۴ق)) بوده است. در چنین فضایی، طبیعی است که تحریک مردم علیه امویان، دیگر شیوه فعالیت سیاسی یاران امام (ع) باشد.

در واقع با عهدشکنی معاویه، اعلام جانشینی یزید (ج. ۶۰-۶۴ق)، تکیه زدن او بر اریکه قدرت و خودداری امام حسین (ع) از بیعت با او، فعالیت های سیاسی یاران امام حسن (ع) نیز همگام با امام حسین (ع) اوج می گیرد.

با توجه به **جدول شماره (۱)**، اصحاب امام (ع) با دعوت امام حسین (ع) به کوفه (مسیب بن نجبه (م.

۶۵ق)، عبدالله بن وال (م. ۶۵ق) و...، حمایت از مسلم (هلال بن یساف (درک دوران حسنین (ع))، هانی بن عروه (م. ۶۰ق) و... و انتقال نامه های امام (ع) (قیس بن مسهر (م. ۶۰ق)، عبدالرحمن ارحبی (م. ۶۱ق) و...) نقش مؤثری در شکل گیری قیام آن حضرت داشته اند، به طوری که ۱۷.۷۴ درصد از فعالیت های سیاسی آنان را در دوره سفیانی شکل داده است. حضور دست کم ۱۳ نفر از یاران امام حسن (ع) در واقعه کربلا نیز باعث شده تا درصد این شاخصه، با میزان تأثیرگذاری یاران امام (ع) در شکل گیری قیام در دوره سفیانی عددی نزدیک به هم باشد، ضمن آنکه گزارش های گوناگونی از مخالفت آشکار آنان با ابن زیاد -قبل و بعد از قیام- نیز در منابع متقدم ثبت شده است. عملکرد افرادی مانند جویریّه بن مسهر (درک دوران حسنین (ع)، عبدالله بن عباس (م. ۶۷/۸ق) و ابوالاسود دوئلی (م. ۶۹ق) مؤید این مدعاست (نک: **جدول شماره (۱)**).

نکته آخر آنکه با توجه به **نمودار شماره (۱)** می توان دریافت که فراوانی حضور در قیام ها ۲۲.۵ درصد و براساس عملکرد ۱۴ نفر است. نفر آخر ابوسعید خدری است. حضور او در واقعه حره که در آغاز دوره امامت امام سجاده (ع) و متفاوت از عملکرد ایشان شکل می گیرد، در افزایش میزان این شاخصه در مقایسه با مؤلفه تأثیرگذاری در شکل گیری قیام در نمودار مؤثر بوده است.

نمودار شماره ۲: فعالیت‌های سیاسی دوره مروانی

می‌شود و با شکل‌گیری قیام توابع و مختار ادامه می‌یابد و به مرگ عبدالله بن زبیر (م. ۷۳ق) و یکپارچگی خلافت عبدالملک ختم می‌شود. در طول این دوره، اولین حضور سیاسی یاران امام حسن (ع) در قیام توابع است که نیمی از فراوانی این شاخص را به خود اختصاص داده است. بنا به گزارش‌های موجود در منابع، از میان ۳۰ نفری که این دوره را درک کردند، دست‌کم ۴ نفر در قیام توابع حضور داشتند که به جز رفاعه بن شداد (م. ۶۶ق)، مابقی آنان، یعنی مسیب بن نجبه (م. ۶۵ق)، عبدالله بن وال (م. ۶۵ق) و سلیمان بن صرد خزاعی (م. ۶۵ق) به شهادت رسیدند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۵: ۵۵۲/۵؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۴: ۱۷۸/۴). این در حالی است که امام سجاد (ع) در این دوره، از هرگونه تأیید یا همراهی در فعالیت‌های سیاسی پرهیز می‌کردند.

در این وضعیت محمد بن حنفیه (م. ۸۰ق) رویکرد و فعالیت سیاسی متفاوتی داشت و با حمایت اولیه از مختار (شاخص تأثیرگذاری در شکل‌گیری

فعالیت‌های سیاسی یاران امام حسن (ع) در دوره مروانی به‌طور چشمگیری کاهش می‌یابد. فعالیت‌ها در این دوره را می‌توان به‌ترتیب فراوانی، ذیل چهار عنوان (شاخص) دسته‌بندی کرد:

۱. حضور در قیام‌ها (۷۰ درصد)؛
 ۲. تحریک مردم علیه امویان (۱۰ درصد)؛
 ۳. تأثیرگذاری در شکل‌گیری قیام (۱۰ درصد)؛
 ۴. تشکیل حکومت ضد امویان (۱۰ درصد).
- این فعالیت‌ها را نیز می‌توان در دو مقطع زمانی پیگیری کرد:

۱. سال‌های ۶۴-۷۳ هجری (امامت امام سجاد (ع)/ دوره انتقال قدرت به شاخه مروانی تا یکپارچگی خلافت عبدالملک (۶۵-۸۶ق)؛
۲. سال‌های ۷۳-۹۵ هجری (ادامه امامت و شهادت امام سجاد (ع)/ خلافت عبدالملک و فرزندش ولید (۸۶-۹۶ق).

بازه زمانی اول با کناره‌گیری معاویه بن یزید (ح. ۶۴ق) از خلافت و بروز آشفتگی سیاسی آغاز

قیام)، مقدمات حمایت کوفیان از او را فراهم آورد. به جز مختار (م. ۶۷ق) که رهبر قیام بود، رفاعه بن شداد (م. ۶۶ق) و عامر بن وائله (م. ۱۱۰/۱۱ق) نیز او را همراهی کردند (جدول شماره ۲). این موضوع مقارن با زمانی بود که امام سجاد (ع) از هرگونه همراهی با مختار خودداری کردند.

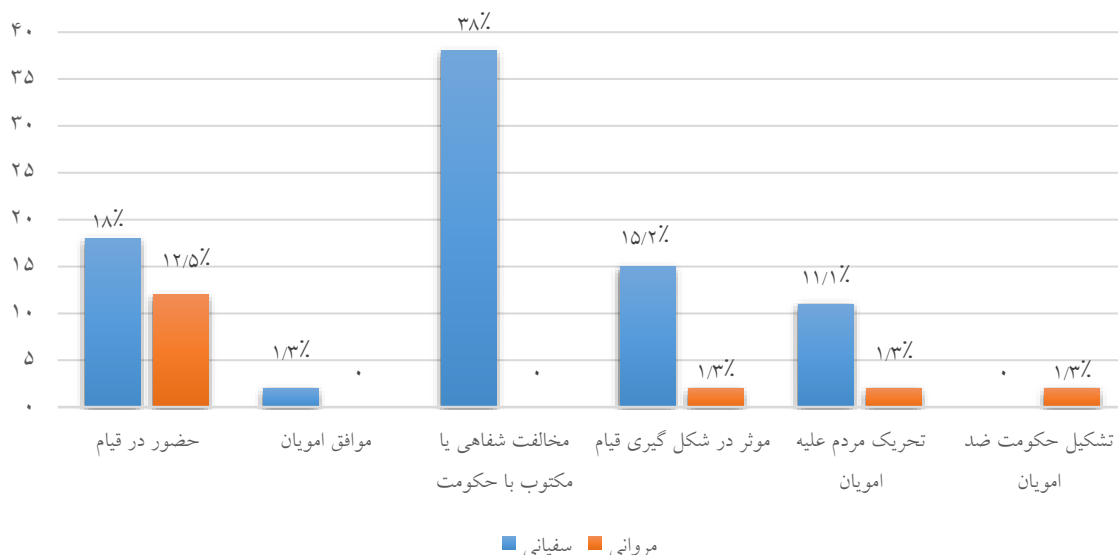
تشکیل حکومت هرچند کوتاه مدت مختار (ح. ۶۶-۶۷ق) در کوفه نیز به عنوان یک شاخص فعالیت سیاسی یاران امام (ع) در دوره مروانی با عنوان «تشکیل حکومت ضد امویان» در نمودار شماره ۲ مشخص است.

پس از سال ۷۳ هجری و شکل گیری حکومت یکپارچه عبدالملک بن مروان (ح. ۶۵-۸۶ق) و پس از او پسرش ولید (ح. ۸۶-۹۶ق)، تنها فعالیت سیاسی گزارش شده از یاران امام حسن (ع)، حضور ابوعمر و زاذان (م. ۸۱ق) در قیام ابن اشعث و همراهی با او در نبرد دیرجماجم است. این حضور، حرکتی فردی به

نظر می رسد؛ اما به عنوان عملکردی ضد اموی، با تأثیرگذاری بر شاخص «حضور در قیام»، در افزایش فراوانی فعالیت های سیاسی یاران امام حسن (ع) در دوره مروانی مؤثر بوده است.

گفتنی است که در این دوره باوجود مرگ محمد بن حنفیه در سال ۸۰ هجری و گرایش حداکثری شیعیان، خاصه یاران امام حسن (ع) به امام سجاد(ع)، باز هم فعالیتی سیاسی از آنان گزارش نشده است. شاید بتوان این موضوع را به اقتدار خلافت مرکزی یا سرخوردگی شیعیان قائل به قیام در این دوران نسبت داد؛ اما به نظر می رسد نمی توان تأثیر تغییر رویکرد امام سجاد(ع) را نیز در این مسئله نادیده گرفت.

۲. مقایسه فعالیت های سیاسی در دوره سفیانی و مروانی

نمودار شماره ۳: مقایسه فعالیت های سیاسی در دوره سفیانی و مروانی

کاهش پیدا کرده است. از این میان، شاخصه «مخالفت شفاهی یا مکتوب با حکومت» در دوره سفیانی بیشترین فراوانی را دارد؛ اما با تغییر وضعیت سیاسی جامعه و

بنا به آنچه پیش تر آمد علاوه بر کاهش مؤلفه های فعالیت سیاسی در دوره مروانی از پنج به چهار مؤلفه؛ تعداد فعالیت افراد نیز از شصت و یک به ده مورد

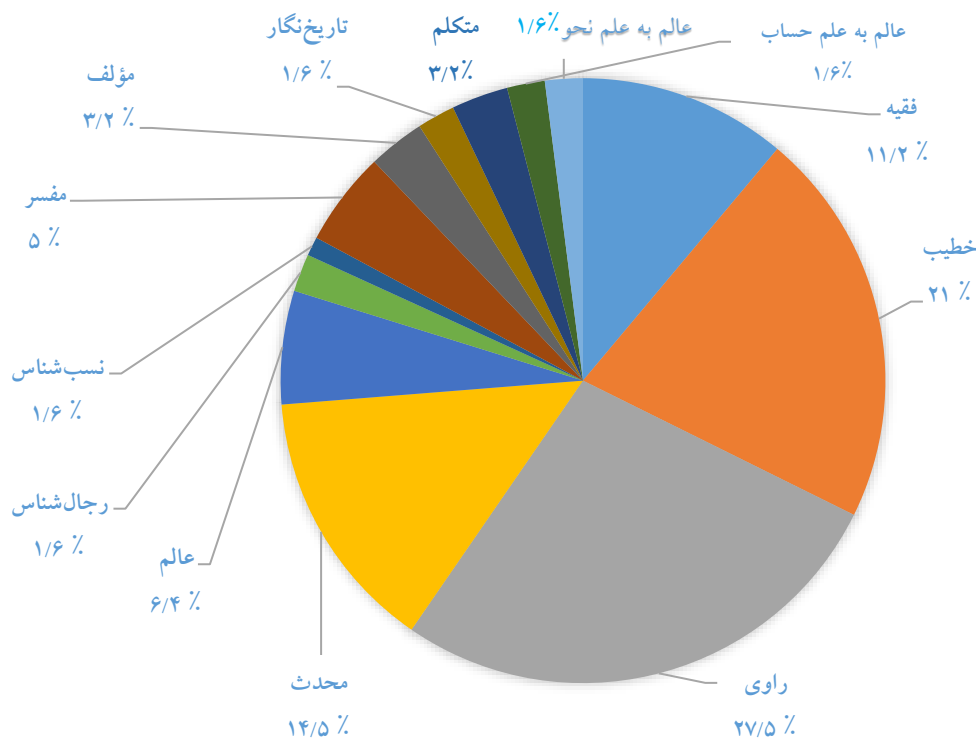
پرهیز امام سجاده (ع) از دخالت در فعالیت‌های سیاسی، این مؤلفه در دوره مروانی حذف شده است.

شاخصه «حضور در قیام» نیز بیشترین فراوانی را در دوره مروانی دارد؛ اما در مقایسه با دوره سفیانی، چه از لحاظ فراوانی و چه تعداد افراد حاضر در قیام، کمتر است. نکته درخور توجه آن است که افراد حاضر در قیام در دوره سفیانی - جز یک نفر - همه در کنار امام حسین (ع) می‌جنگند؛ اما در دوره مروانی این فعالیت‌ها که بیشتر آنها (جز یک فعالیت) مربوط به پیش از یکپارچگی حکومت توسط عبدالملک است، با تغییر راهبرد امام سجاده (ع) تطابق نداشته و همسو با فضا و وضعیت حاکم بر کوفه است.

ضمن آنکه با توجه به تفاوت ماهیت قیام‌ها و

رهبران آن، تأثیرگذاری در شکل‌گیری قیام و تحریک مردم علیه امویان نیز در دوره سفیانی بیشتر است. جالب اینجاست سختگیری‌های دوره سفیانی علیه یاران ائمه (ع)، گرایش تنها یک نفر از یاران امام حسن (ع) به سمت امویان را رقم زده و در دوره مروانی مؤلفه موافق امویان وجود ندارد. قیام و تشکیل حکومت مخالف امویان نیز در مقطعی از دوره مروانی است که امام سجاده (ع)، با هرگونه فعالیت آشکار سیاسی مخالف است.

۳. فعالیت‌های علمی

نمودار شماره ۴: نقش‌های علمی در دوره سفیانی

فعالیت‌های علمی یاران امام حسن (ع) در دوره سفیانی بسیار گوناگون است. فعالیت‌ها در این دوره را می‌توان به ترتیب فراوانی، ذیل ۱۳ عنوان (شاخص)

دسته‌بندی کرد: ۱. راوی (۲۷.۵ درصد)؛ ۲. خطیب (۲۱ درصد)؛ ۳. فقیه (۱۱.۲ درصد)؛ ۴. محدث (۱۴.۵ درصد)؛ ۵. عالم (۶.۴ درصد)؛ ۶. مفسر

(۵ درصد)؛ ۷. مؤلف (۳.۲ درصد)؛ ۸. متکلم (۳.۲ درصد)؛ ۹. رجال شناس (۱.۶ درصد)؛ ۱۰. نسب شناس (۱.۶ درصد)؛ ۱۱. عالم به علم نحو (۱.۶ درصد)؛ ۱۲. عالم به علم حساب (۱.۶ درصد)؛ ۱۳. تاریخ نگار (۱.۶ درصد).

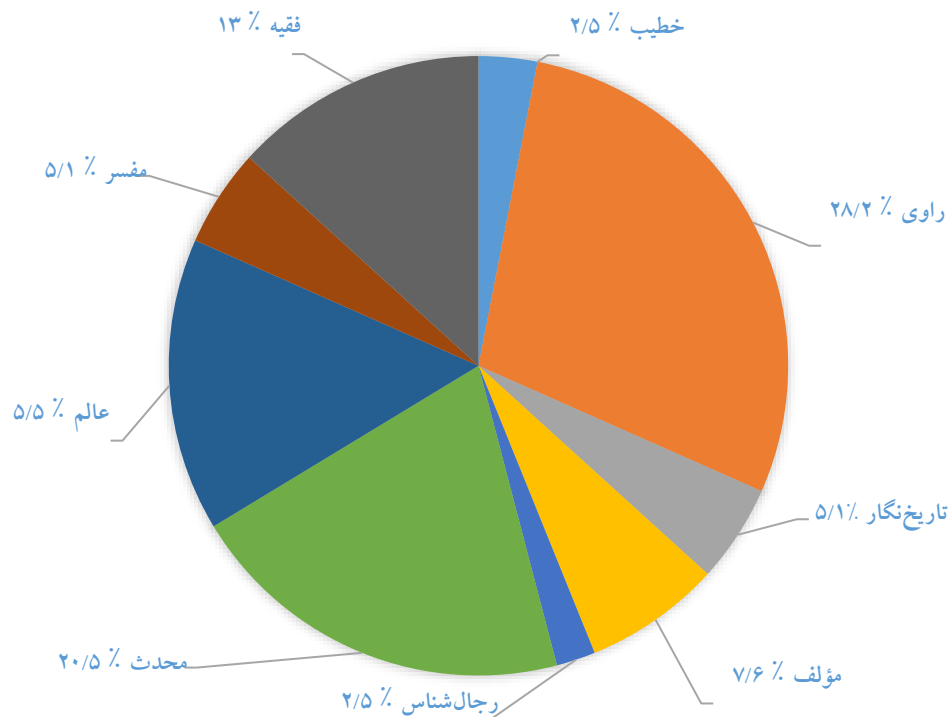
در ۸ عنوان اخیر، فراوانی به ترتیب تنها ۳، ۲ و ۱ نفر است؛ اما به نظر می رسد مصادف شدن دوره سفیانی با آغاز توجه و ورود اصحاب ائمه (ع) به عرصه های علمی در این تنوع تأثیرگذار بوده است. این موضوع جدای از تأثیرگذاری امام علی (ع) در تربیت افرادی عالم به علوم مختلف است که پس از آن حضرت، به فرزندان امام حسن (ع) پیوستند. از شاخص ترین این افراد در افزایش عملکرد علمی یاران امام حسن (ع) در عرصه های مختلف در دوره سفیانی می توان علاوه بر امام حسین (ع) به عبدالله بن عباس (م. ۶۷/۶۸ق) اشاره کرد. درباره کسب دانش تفسیر عبدالله بن عباس و علم نحو ابوالاسود دوئلی از امام (ع) گزارش های فراوانی وجود دارد؛ همان طور که حارث بن عبدالله همدانی (م. ۶۵ق) دیگر یار کوفی ایشان- که پس از آن حضرت، به امام حسن (ع) پیوست- با پا نهادن در عرصه علوم مختلف همچون علم حساب، در تنوع بخشیدن به فعالیت های علمی یاران امام (ع) و گسترش آنها مؤثر بود (نک: جدول شماره ۲)

از سوی دیگر، آن دسته از یاران امام حسن (ع) که پیش تر صحابی پیامبر خدا (ص) و امام علی (ع) بوده، بر افزایش شاخص راوی و محدث تأثیر

گذارده اند؛ همان طور که به نظر می رسد تغییر حاکمیت، رسیدن قدرت به معاویه و موضع گیری یاران امام (ع) به این موضوع، افزایش تعداد خطیبان را در این دوره باعث شده است.

به نظر می رسد که نمی توان برخی از عنوان های قید شده در نمودار نقش های علمی دوره سفیانی و مروانی را با آن دوره تطبیق داد که از آن میان، دو عنوان متکلم و رجالی بیشتر جلب نظر می کند. درباره متکلم باید گفت که در دوره مدنظر، بیشتر می توان معارف کلامی را در قالب موضع گیری های افراد به وقایع شکل گرفته شناسایی کرد (نک: حسینی زاده، ۱۴۰۲، ص. ۳۱-۳۴). شاید اطلاق چنین عنوانی به کسانی مانند میثم تمار (م. ۶۰ق) و عبدالله بن عقیف (م. بعد از ۶۱ق)، توسط افراد با دقت نظری همچون بلاذری، شیخ مفید و طوسی، به واسطه موضع گیری صریح آنان به حاکمیت و دفاع از حقانیت امیرالمؤمنین (ع) بوده است؛ چراکه عرصه کلام در این دوران هنوز در حال شکل گیری و نوع عرضه آن شفاهی بوده است (حسینی زاده، ۱۴۰۲، ص. ۳۴).

درباره اطلاق عنوان رجال شناس از سوی طوسی به حارث اعور (م. ۶۵ق) می توان به شفاهی بودن این علم در قرن اول و احتیاط برخی اصحاب در دریافت و نقل روایات از همان دوره، بر مبنای تقسیم بندی راویان روایات رسول خدا (ص) توسط امیرالمؤمنین (ع) اشاره کرد (کلینی، بی تا، ج. ۱/ ۶۲-۶۴؛ همچنین نک: غلامعلی، ۱۳۹۹، ص. ۳۶-۳۷).

نمودار شماره ۵: نقش‌های علمی در دوره مروانی

تنوع فعالیت‌های علمی یاران امام حسن (ع) در دوره مروانی نسبت به دوره قبل کمتر بوده و به ۹ حوزه کاهش یافته است که به ترتیب فراوانی عبارت است از: ۱. راوی (۲۸.۲ درصد)؛ ۲. محدث (۲۰.۵ درصد)؛ ۳. عالم (۱۵.۵ درصد)؛ ۴. فقیه (۱۳ درصد)؛ ۵. مؤلف (۷.۶ درصد)؛ ۶. مفسر (۵.۱ درصد)؛ ۷. تاریخ نگار (۵.۱ درصد)؛ ۸. خطیب (۲.۵ درصد)؛ ۹. رجالی (۲.۵ درصد).

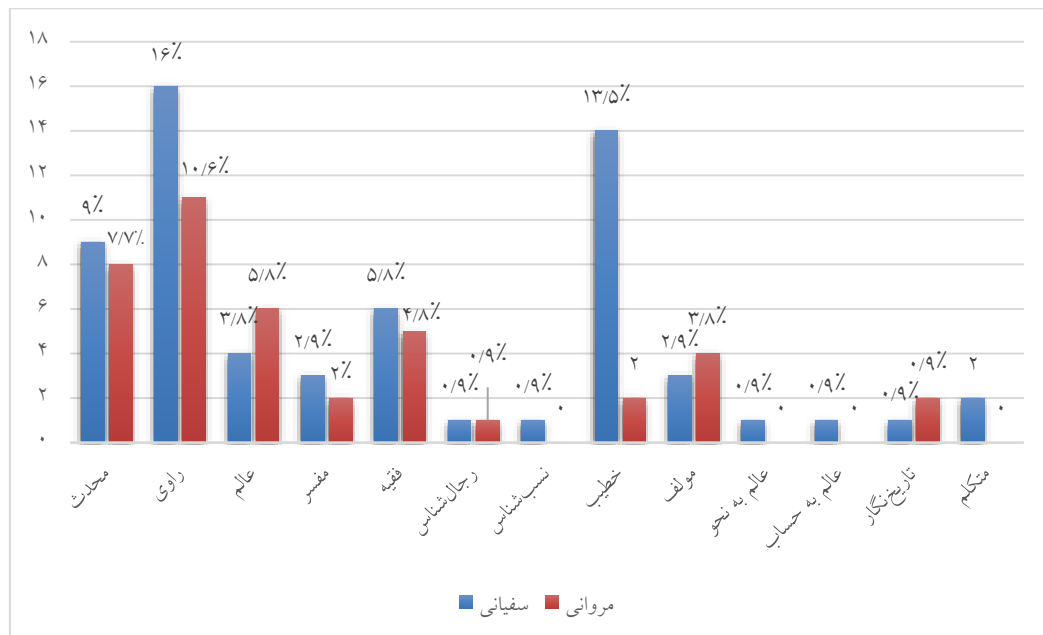
در این دوره نیز مؤلفه راوی بیشترین فراوانی را دارد؛ اما نکته مهم، کاهش چشمگیر فراوانی مؤلفه خطیب به ۲ نفر است. به نظر می‌رسد متناسب با کاهش شاخصه سیاسی «مخالفت شفاهی با خلیفه یا حاکم» در این دوره از تعداد خطیبان نیز کاسته شده است.

توجه بیشتر به تألیف و نگارش تاریخ از دیگر ویژگی‌های این دوران است که به نظر می‌رسد علاوه بر تغییر رویکرد امام سجاد (ع)، با ایجاد ثبات

سیاسی در جامعه و شکل‌گیری مکتب تاریخ‌نگاری عراق در ارتباط است (نک: آئینه‌وند، ۱۳۷۷، ج. ۱/۴۶۳-۴۶۴)؛ اما افزایش تعداد عالمان را می‌توان با تأثیر تغییر رویکرد امام (ع) در این دوره مرتبط دانست؛ چراکه در طول این مدت امام سجاد (ع) با کناره‌گیری از هرگونه فعالیت سیاسی و یا تأیید آن (نک: حسینی‌زاده، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۷-۲۲۹)، مقدمات مدرسه فکری مستقل شیعی را بنیان نهادند که فاصله‌گذاری با خط حدیثی اهل سنت، ازجمله اقدام‌های ایشان در این راستا بود (حسینی‌زاده، ۱۴۰۲، ص. ۲۳۹-۲۴۲).

۴. مقایسه نقش‌های علمی در دوره سفیانی و

مروانی

نمودار شماره ۶: مقایسه نقش‌های علمی در دوره سفیانی و مروانی

فعالیت‌های علمی در دوره مروانی را نسبت به دوره سفیانی سبب شد (۹ نسبت به ۱۳)؛ اما بیشتر به مؤلفه‌هایی مربوط می‌شد که به نظر می‌رسد افراد براساس علایق یا توانمندی‌های شخصی آن را دنبال می‌کنند (نک: نمودار شماره ۶)

در تحلیل مقایسه‌ای نمودار شماره ۶ نیز باید گفت: آن دسته از یاران امام حسن (ع) که صحابی پیامبر خدا (ص) و امام علی (ع) بوده، در اوج‌گیری شاخص راوی در دوره سفیانی مؤثر بوده‌اند؛ اما با توجه به کوچک‌تر شدن جامعه آماری در دوره مروانی، در مجموع فعالیت راویان در دوره مروانی نسبت به سفیانی افزایش یافته است (نک: نمودار شماره ۴ و شماره ۵). این افزایش فعالیت محدود به راویان نیست؛ بلکه مؤلفه‌های تاریخ‌نگار، مؤلف و عالم نیز هرچند اندک افزایش یافته است.

علاوه بر آن، با توجه به اینکه جامعه آماری از سال ۷۳ هجری و در زمان یکپارچگی حکومت مروانی

در مقایسه فعالیت‌های علمی دوره سفیانی و مروانی باید این نکته را که پیش‌تر اشاره شد در نظر داشت که با توجه به ماهیت علم‌آموزی و زمان‌بر بودن خیره شدن در یک علم، امکان تخصیص یک بازه زمانی مشخص برای افراد مشهور در یک علم نبود؛ از این رو، بازه زمانی بررسی فعالیت‌های علمی در دوره سفیانی سال‌های ۴۱-۷۳ هجری (۳۲ سال) در نظر گرفته شد و افرادی که تنها یک دهه آخر عمر خود یا کمتر از آن را در دوره مروانی گذرانده بودند، فعالیت‌های علمی‌شان در دوره سفیانی لحاظ شد. این موضوع در افزایش جامعه آماری فعالیت‌های علمی دوره سفیانی به ۶۲ عنوان مؤثر بود. این در حالی است که ضمن محدودتر کردن بازه زمانی دوره مروانی ۲۲-سال (۷۳-۹۵ق)^۱ و ۴۱ فعالیت علمی در آمارگیری بررسی شد. این موضوع کاهش تنوع

۱. بنا به جدول شماره ۲ افراد اندکی از یاران امام حسن (ع) پس از شهادت امام سجاده (ع) در قید حیات بوده‌اند.

است، فقط گزارش یک فعالیت سیاسی از یاران امام حسن(ع) در این دوره و در مقابل افزایش سه شاخص فعالیت علمی در مقایسه با دوره سفیانی، می‌تواند مؤید تغییر رویکرد یاران امام(ع) متأثر از تغییر رویکرد امام سجاد(ع) در این دوره باشد. این سخن با علم به این واقعیت است که این موضوع، یک عامل تأثیرگذار بر این تغییرات است که پژوهش حاضر بر روی آن متمرکز شده است.

نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر این باور گسترش‌یافته مبنی بر تغییر رویکرد ائمه(ع) پس از واقعه کربلا از لحاظ تاریخی بررسی و تأثیر تغییر راهبرد شروع شده از دوره امام سجاد(ع) بر روی عملکرد یاران ائمه(ع) به عنوان مسئله پژوهش مطرح شد. برای بررسی این موضوع، مطالعه‌ای تطبیقی بر روی فعالیت‌های علمی و سیاسی یاران امام حسن(ع) که بیشتر آنان هر دو دوره را درک کرده و امکان متأثر شدن از این تغییر راهبرد را داشته‌اند، انجام گرفت؛ فراوانی این فعالیت‌ها استخراج و سپس مقایسه شد.

نتیجه این مقایسه در یک نگاه کلی، کاهش فعالیت‌های سیاسی و افزایش فعالیت‌های علمی یاران امام حسن(ع) در دوره مروانی (۶۴-۱۳۲ق) در مقایسه با دوره سفیانی (۴۱-۶۴ق) است که تغییر راهبرد امام سجاد(ع) پس از واقعه کربلا را می‌تواند یک عامل مؤثر بر این مسئله دانست.

بررسی جزئی‌تر حاکی از آن است که تعداد و فراوانی مؤلفه‌های سیاسی در دوره مروانی کاهش یافته است (۱۰ فعالیت برای ۳۱ نفر در مقابل ۶۱

فعالیت برای ۴۹ نفر در دوره سفیانی)^۱ و شاخصه «مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلیفه یا حکام اموی» که بیشترین فراوانی را در دوره سفیانی داشت، در این دوره حذف شده است و حتی در دوره اول خلافت مروانی (۶۴-۷۳ق) نیز مدلولی ندارد؛ همان‌طور که شاخصه «حضور در قیام» نیز کاهش دارد. این درحالی است که یاران امام حسن(ع) در دوره سفیانی نه تنها در شکل‌گیری قیام و تحریک مردم علیه امویان تأثیر داشته‌اند، بلکه تعدادی از آنان در کنار امام حسین(ع) در کربلا نیز حضور یافتند.

حذف مؤلفه «مخالفت شفاهی یا مکتوب با حکومت» را می‌توان متأثر از تغییر رویکرد امام سجاد(ع) و فضای حاکم بر دوره اول خلافت مروانی دانست؛ باین‌حال به نظر می‌رسد حضور یاران امام حسن(ع) در قیام‌های دوره اول مروانی -صرف‌نظر از تفاوت ماهیت قیام‌ها و رهبران آنان- بیشتر از تبعیت از راهبرد امام سجاد(ع)؛ همسو با فضا و شرایط احساسی حاکم بر کوفه باشد؛ چراکه باوجود دخالت نکردن امام(ع) در فعالیت‌های سیاسی، گزینه انتخابی تعدادی از یاران امام حسن(ع) همراهی با قیام‌هاست که حتی به تشکیل حکومتی زودگذر نیز ختم می‌شود (شاخصه ویژه فعالیت سیاسی یاران امام حسن(ع) در دوره مروانی). اگر به این نکته نیز توجه شود که مؤلفه «حضور در قیام» بیشترین فراوانی را در بین فعالیت‌های سیاسی یاران امام(ع) در دوره اول مروانی دارد، (۶ فعالیت از ۱۰ فعالیت) آنگاه شاید بتوان گفت که تبعیت یاران امام حسن(ع) در دوره اول مروانی (۶۴-۷۳ق) از تغییر راهبرد امام سجاد(ع) اندک بوده است؛ باین‌حال گزارش فقط یک فعالیت

۱. برخی از افرادی که نام آنان در جدول شماره ۲ ثبت شده است، در دوره سفیانی فعالیت سیاسی داشته‌اند؛ از این‌رو در درج تعداد نفرات دارای فعالیت سیاسی در دوره سفیانی لحاظ شده‌اند.

سیاسی از یاران امام حسن (ع) در فاصله سال‌های ۷۳-۹۵ هجری هنگامی که در کنار افزایش فعالیت‌های علمی در این دوره قرار می‌گیرد، معنادار بوده و از تأثیر تدریجی تغییر راهبرد امام سجاده (ع) بر یاران امام حسن (ع) حکایت دارد؛ چراکه در این دوره ۲۲ ساله، ۴۱ فعالیت علمی برای ۱۹ نفر از آنان ثبت شده که در مقایسه با ثبت ۶۲ فعالیت در بازه ۳۲ ساله لحاظ‌شده برای فعالیت علمی ۴۰ نفر از یاران امام (ع) در دوره سفیانی درخور توجه است.

در طول دوره دوم مروانی فراوانی فعالیت در مؤلفه‌های راوی، محدث، عالم، مؤلف و تاریخ‌نگار رشد داشته و از چرخش فعالیت‌های یاران امام حسن (ع) در این دوره حکایت دارد. درباره کاهش تنوع فعالیت‌ها در شاخص‌هایی همانند نحوی، نسب‌شناس و عالم به علم حساب در این دوره نیز باید به این نکته توجه داشت که فراوانی فعالیت در هریک از این شاخص‌ها در دوره سفیانی تنها یک مورد است و به نظر نشئت گرفته از کنجکاوی‌های اشخاص است، به جز علم نحو که به آموزش آن توسط حضرت علی (ع) به ابوالاسود دؤلی تصریح شده است.

در نهایت می‌توان کاهش فعالیت ثبت‌شده برای خطیبان و متکلمان را با حذف شاخص سیاسی «مخالفت شفاهی یا مکتوب با خلفا یا حکام اموی» مرتبط دانست. به نظر می‌رسد تأثیرپذیری از فضای حاکم بر جامعه و راهبرد امام سجاده (ع) در کاهش موقتی این شاخص در دوره دوم اموی مؤثر بوده است.

منابع

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۸ق). *النزریعة إلى تصانیف الشیعه*. کتابخانه اسلامیه تهران.
آئینه‌وند، صادق (۱۳۷۷). *علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

فرهنگی تهران.

ابن ابی الحدید (۱۳۸۵ق). *شرح نهج البلاغه* (تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم؛ ج. ۱۵-۱). دار احیاء الکتب العربیه.

ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (بی‌تا). *الجرح و التعديل* (ج. ۸). دار احیاء التراث العربی.

ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد (۱۴۲۹ق). *مصنف ابن ابی شیبہ فی الأحادیث والآثار* (ج. ۱۲). دارالفکر.
ابن اثیر، علی بن محمد (۱۴۰۹ق). *أسد الغابة فی معرفة الصحابة* (ج. ۱-۵). دارالفکر.

ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ* (ج. ۲-۴). دار صادر.

ابن اعثم، احمد (۱۴۱۱ق). *الفتوح* (تحقیق علی شیری؛ ج. ۵-۶). دارالاضواء.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۷). *علل الشرایع شیخ صدوق* (ج. ۱). علویون.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). *امالی شیخ صدوق*. کتابچی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۲۳ق). *التوحید* (تصحیح هاشم الحسینی الطهرانی). نشر اسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۷). *الخصال* (محمدباقر کمره‌ای، مترجم؛ ج. ۲). کتابچی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). *کمال‌الدین و تمام‌النعمه فی اثبات‌الغیبه و کشف‌الحیرة* (ج. ۲). دارالکتب الاسلامیه.

ابن حزم، علی بن احمد (۱۴۱۸ق). *جمهرة انساب العرب*. دارالکتب العلمیه.

ابن حنبل، احمد بن محمد (بی‌تا). *مسند الامام احمد بن حنبل* (تحقق احمد معبد عبدالکریم؛ ج. ۱-۲۵). دارالمنهاج.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم* (ج. ۶-۱۰). دارالکتب

- العلمیه.
- ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (بی‌تا). تذکرة الخواص للعلامة سبط بن الجوزی (ج. ۱). مكتبة نينوى الحديثه.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (بی‌تا). وفيات الاعيان و انباء ابناء الزمان (تحقیق احسان عباس؛ ج. ۲). دارالفکر.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). الطبقات الكبرى (تحقیق محمد عبدالقادر عطا؛ ج. ۱-۱۰). دارالکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰ق). معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و اسناء المصنفین منهم قدیما و حدیثا (ج. ۲-۴) مطبعة الحیدریه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۶ق). مناقب آل ابی طالب (ج. ۴). مطبعة الحیدریه.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۴۰۰ق). الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف (ج. ۱). مطبعة الخیام.
- ابن طباطبا، محمد بن علی (۱۴۱۸ق). الفخری فی الآداب السلطانية و الدول الاسلامیه (تحقیق عبدالقادر محمد مایو. دارالقلم العربی.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۴۱۲ق). الاستیعاب فی معرفة الاصحاب (تحقیق علی محمد بجایو؛ ج. ۱-۱۴). دارالجیل.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ق). تاریخ مدینه دمشق (ج. ۱-۵۸). دارالفکر.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ق). کامل الزیارات. مطبعة المباركة المرتضویه.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق). البدایة و النہایة (ج. ۵-۹). دارالفکر.
- ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۴۱۸ق). سنن ابن ماجه (ج. ۱). دارالجیل.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (بی‌تا). الفهرست. دارالمعرفه.
- ابویوسف قاضی، یعقوب بن ابراهیم (۱۳۹۹ق). الخراج. دارالمعرفه.
- احمد بن عیسی (۱۴۲۸ق). راب الصدع: امالی احمد بن عیسی بن زید (ج. ۱). دارالمحجة البيضاء.
- اصفهانى، ابوالفرج علی بن حسین (بی‌تا). الاغانى (ج. ۱۵-۱۲). مطبعة التقدم.
- امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق). الغدير فی الكتاب و السنه و الادب (ج. ۱). للدراسات الاسلامیه.
- امین، محسن (۱۴۰۶ق). اعیان الشیعه. دارالتعارف.
- باغستانی کوزه‌گر، محمد (۱۳۹۶). میراث علمی امام حسن و امام حسین (ع)، بررسی و تحلیل زمینه‌ها، شرایط، اقدامات و پاره‌ای از دستاوردها در رویارویی با نهاد خلافت. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰ق). صحیح بخاری. دارالفکر لطباعة و النشر والتوزیع.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی‌تا). التاريخ الكبير (ج. ۱-۲). دارالکتب العلمیه.
- بخشی، منصوره، و صفری فروشانی، نعمت‌الله (۱۳۹۴). تاریخ‌نگاران امامیه و روش‌ها و گونه‌های تاریخ‌نگاری آنها از قرن اول تا هفتم هجری قمری. جامعه الزهرا.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۴۲). رجال برقی (محمد کاظم میاموی، مصحح). دانشگاه تهران.
- بستی، محمد بن حیان (۱۴۲۸ق). تقریب الثقات (ج. ۷). دارالمعرفه.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف. (تحقیق سهیل زکار، ریاض زرکلی؛ ج. ۱-۱۱). دارالفکر.
- تاجمیری، سهیلا (۱۳۹۳). حیات فکری و سیاسی عبدالله بن عباس [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/d7bcb9940ce13ccd473ef0e7a4c9141f>

ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۲۱ق). *تحفة الاحوذی*. (ج. ۱). دارالحديث.

تمیمی بغدادی، عبدالقادر (۱۴۰۱ق). *اصول دین* (ج. ۱). دارالکتب العلمیه.

ثقفی، ابن هلال (۱۳۵۳). *الغارات* (تحقیق جلال الدین حسینی ارموی؛ ج. ۲). انجمن آثار ملی.

جعفریان، رسول (۱۳۹۳). *حیات فکری- سیاسی امامان شیعه(ع)*. نشر علم.

حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۲ق). *وسائل الشیعة الى تحصیل مسائل الشریعه* (ج. ۲۰). دار احیاء التراث العربی.

حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ق). *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازل فی اهل بیت صلوات الله و سلامه علیهم* (تحقیق محمد باقر محمودی؛ ج. ۱-۳). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

حسینی جلالی، سید محمد حسین (۱۳۸۰). *فهرس التراث*. دلیل ما.

حسینی زاده خضرآباد، سید علی (۱۴۰۲). *مدرسه کلامی مدینه (از آغاز تا امامت امام باقر علیه السلام)*. موسسه علمی و فرهنگی دارالحديث.

حلی، حسن بن داود (۱۳۹۲ق). *رجال ابن داود* (تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم). مطبعة الحیدریه.

حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲ق). *الرجال* (تصحیح محمد صادق بحر العلوم). الشریف الرضی.

خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق). *تاریخ بغداد* (ج. ۱-۱۴). دارالکتب العلمیه.

دینوری، ابن قتیبه (۱۴۱۰ق). *الایمامة والسیاسة* (المعروف بتاریخ الخلفاء) (تحقیق علی شیری؛ ج. ۱).

۱-۸). دارالأضواء.

دینوری، ابوحنیفه (۱۳۶۸ق). *اخبار الطوال* (به کوشش عبدالمنعم عامر و جمال الدین شیال). منشورات الرضی.

ذهبی، شمس الدین محمد (۱۴۱۷ق). *سیر اعلام النبلاء* (ج. ۲-۱۳). مؤسسة الرساله.

ذهبی، شمس الدین محمد (۱۴۲۸ق). *تذکرة الحفاظ* (ج. ۱). دارالکتب العلمیه.

ذهبی، شمس الدین محمد (۱۴۰۹ق). *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام* (ج. ۳-۷). دارالکتب العربی.

ذهبی، شمس الدین محمد (۱۴۱۳ق). *الکاشف فی معرفة من له رواية فی الكتب الستة* (ج. ۲-۴). دارالقبلة للثقافة الاسلامیه.

ذهبی، شمس الدین محمد (بی تا). *میزان الاعتدال فی نقد الرجال*. دارالفکر.

ذهبی، محمدحسین (۱۴۰۷ق). *التفسیر و المفسرون*. دارالقلم.

رنجبر، محسن (۱۳۸۰). *مواضع امام سجاد(ع) پس از واقعه کربلا*. مجله معرفت، (۴۰)، ۲۳-۳۳.

<http://noo.rs/mo7p7>

زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس* (ج. ۱۸). دارالفکر.

سماوی، محمد بن طاهر (۱۴۱۹ق). *ابصار العین فی انصار الحسین*. انتشارات دانشگاه قم.

سمعانی، عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲ق). *الانساب* (ج. ۱۰). مطبعة مجلس دائرة العثمانیه.

سیدجواد، سید حسن (۱۳۵۹). *حجر بن عدی*. تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)، (۸۴)، ۲۱-۲۶.

صادقی، سید جعفر، فقهی زاده، عبدالهادی، و امین ناجی، محمد هادی (۱۳۹۵). *تحلیل انتقادی فضایل اختصاصی عبدالله بن عباس در روایات*.

تاریخ اسلام، ۱۷ (۴)، ۱۳۵-۱۶۰.
https://hiq.bou.ac.ir/article_22105.html
 صفدی، خلیل بن ایبک (۱۳۸۱ق). *وفیات الاعیان و انباء الزمان* (ج. ۱۱-۱۶). دارالنشر فرانز شتاینر.
 طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷ق). *اعلام الوری باعلام الهدی*. موسسه آل‌البت لاحیاء التراث.
 طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). *مجمع البیان فی تفسیر قرآن* (تصحیح هاشم رسولی؛ ج. ۲-۱۰). دارالمعرفه.
 طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). *تاریخ الأمم والملوک* (تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم؛ ج. ۱۱-۱). دارالتراث.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۰ق). *رجال طوسی*. مکتبه الحیدریه.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). *اختیار معرفه الرجال المعروف برجال الکشی*. (تحقیق مهدی رجایی؛ ج. ۱-۲). آل‌البت.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۳۵۶ق). *الفهرست* (تصحیح و تعلیق محمد صادق بحر العلوم؛ ج. ۱). مکتبه المرتضویه.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). *الامالی* (ج. ۹). دارالثقافه.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ق). *مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*. موسسه فقه شیعه.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). *تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه للشیخ* (ج. ۱). دارالکتب الاسلامیه.
 طایلسی، سلیمان بن داود (۱۴۱۹ق). *مسند ابی داود الطیالسی* (تحقیق محمد بن عبدالمحسن ترکی؛ ج. ۱). هجر.
 عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی (بی‌تا). *تهذیب التهذیب* (ج. ۳-۱۲). دار صادر.
 عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی (۱۳۲۸ق). *الاصابه*

فی تمییز الصحابه (ج. ۱-۷). دار احیاء التراث العربی.
 عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی (۱۴۱۳ق). *تقریب التهذیب* (ج. ۲-۸). دار احیاء التراث العربی.
 عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۳). *مسند الامام الحسن المجتبی (ع)*. عطارد.
 عمید، حسن (۱۳۶۴). *فرهنگ عمید*. امیرکبیر.
 غلامعلی، مهدی (۱۳۹۹). *تضعیف راویان بازخوانی مبانی و معیارهای عالمان رجالی در پنج قرن نخست هجری*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی مشهد.
 قاضی نعمان، نعمان بن محمد (۱۴۱۱ق). *دعایم الاسلام و بیان حلال و حرام و قضایا و احکام* (ج. ۲). دارالاضواء.
 قاضی نعمان، نعمان بن محمد (۱۴۰۹ق). *شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار*. دفتر انتشارات اسلامی.
 کراجکی، محمد بن علی (۱۴۱۰ق). *کنز الفوائد*. (تحقیق عبدالله نعمه؛ ج. ۲). دارالذخائر.
 کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا). *اصول کافی* (سید جواد مصطفوی، مترجم؛ ج. ۱-۷). کتابفروشی اسلامیه.
 کوفی، محمد بن سلیمان (۱۴۱۲ق). *مناقب امیرالمؤمنین*. (تحقیق محمد باقر المحمودی). مجمع احیا و الثقافه الاسلامیه.
 مامقانی، عبدالله (بی‌تا). *تنقیح المقال فی علم الرجال* (ج. ۲-۳). بی‌نا.
 مداحان گل ختمی، فرزانه (۱۳۹۸). *نقش اصحاب امام حسن مجتبی (ع) در دوران خلافت امویان* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد]. گنج.

مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق. ج). الفصول
المختارة من العیون و المحاسن. کنگره شیخ مفید
قم.

مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۰ق). امتاع الاسماع بما
للنبی من الاحوال و الاموال و الحفدة و المتاع (ج.
۴). دارالکتب العلمیه.

منقری، نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ق). وقعة صفین
(تحقیق عبدالسلام محمد هارون). منشورات
المکتبة المرعشی النجفی.

نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). رجال النجاشی (ج.
۴-۱). مؤسسة النشر الإسلامی.

نسائی، احمد بن علی (۱۴۳۷ق). سنن النسائی (ج.
۶). دار ابن کثیر.

نفیسی، شادی (۱۳۸۶). درایة الحدیث: بازپژوهی
مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین. سمت.

نیشابوری، مسلم (۱۴۱۹ق). صحیح مسلم (ج. ۱-۲).
دار ابن حزم.

نویری، احمد بن عبدالوهاب (بی تا). نه‌ایة الارب فی
فنون الادب (ج. ۸). مؤسسة المصریة العامه.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی تا). تاریخ یعقوبی (ج.
۲). دار صادر.

مدرسی طباطبائی، سیدحسین (۱۳۸۳). میراث مکتوب
شیعه در سه قرن نخستین هجری (سیدعلی
قرائی، رسول جعفریان، مترجمان). کتابخانه
تخصصی اسلام و ایران.

مزی، یوسف بن عبدالرحمن (۱۴۰۶ق). تهذیب
الکمال فی اسماء الرجال (ج. ۲-۲۷). موسسه
الرساله.

مسکویه رازی، احمد بن محمد (۱۳۷۹). تجارب
الامم (تحقیق ابوالقاسم امامی؛ ج. ۲). دار سروش
للطباعة و النشر.

مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). مروج الذهب و
معادن الجوهر (تحقیق اسعد داغر؛ ج. ۲-۳).
دارالهجره.

مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق. الف). الارشاد فی
معرفة حجج الله علی العباد (ج. ۱-۲). کنگره
مفید قم.

مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق. ب). الجمل و
الان صدة لسید العترة فی حرب البصره. (تحقیق
سید علی میرشریفی). کنگره شیخ مفید قم.

مفید، محمد بن نعمان (۱۳۶۴). امالی شیخ مفید
(حسین استاد ولی، مترجم). بنیاد پژوهش های
اسلامی مشهد.

References

- Abu Yusuf Qazi, Y. (1979). *Al. Kharaj*. Dar al-Ma'rifa. [In Arabic].
- Aghabozurg Tehrani, M. M. (1988). *Al-dhari'a ila tasanif al-shi'a*. Tehran Islamic Library. [In Arabic].
- Ahmad ibn Isa (2007). *Ra'ab Al-Sadd': Amali Ahmad ibn Isa* (Vol. 1). Dar al-Mahja Al-Bayda. [In Arabic].
- Ainehvand, S. (1998). *The science of history within the scope of Islamic civilization*. Institute of Humanities and Culthral studies. [In Persian].
- Amid, H. (1985). *Amid Dictionary*. Amir kabir. [In Persian].
- Amin, M. (1986). *Aayan Al-Shia.*: Daral At-Ta'rif. [In Arabic].

- Amini, A. (1996). *Al-Ghadir in the book, Sunnah, and Literature*. (Vol. 1). Islamic Studies. [In Arabic].
- Asqalani, A. (1910). *Al-Issa' fi Tash'il al-Sahaba* (Vol. 1-7). Dar Al-ehya Al-Turath Al-Arabi. [In Arabic].
- Asqalani, A. (1993). *Al-Taghrib Al-Tahdhib* (Vol. 2-8). Dar Al-ehya Al-Turath Al-Arabi. [In Arabic].
- Asqalani, A. (n.d). *Tahdhib al-Tahdhib* (Vol. 3-12). Dar Sader. [In Arabic].
- Atarodi, A. (1994). *Musnad al-Imam al-Mujtabi, Abi Muhammad al-Hasan bin Ali*. Atarod. [In Arabic].
- Baghestani Kozegar, M. (2017). *The Scientific Legacy of Imam Hasan & Imam Hussein*. Research Institute for Islamic Sciences &

- Culture. [In Persian].
- Bakhshi, M., & Safari Furushani, N. (2015). *Imamiyya historians and their methods and types of historiography from the first to the seventh century AH*. Jamea Al-Zahra. [In Persian].
- Baladhuri, A. Y. (1997). *Ansab al-Ashraf* (Research: S. Zakkār., & R. Zarkali., Vol. 1-11). Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Barghi, A. (1924). *Rijal Barghi* (K. M. Miamavi. Ed.). University of Tehran. [In Arabic].
- Basti, M. H. (2007). *Taghrib Al-seghat* (Vol. 7). Dar al-Ma'rifa. [In Arabic].
- Bukhari, M. A. (1990). *Sahih al- Bukhari*. Dar Al-Fekr. [In Persian].
- Bukhari, M. A. (n.d). *Al-Tarikh al-Kabir* (Vol. 1-2). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Persian].
- Dhahabi, M. (1987). *Al-Tafsir wa al-Mufasssiroon fi thawbih al-Qashyib*. Dar Al-Qalam. [In Arabic].
- Dhahabi, Sh. (1989). *History of Islam and deaths of celebrities and media* (Vol. 3-7). Dar Al-Kitab Al-Arabi. [In Arabic].
- Dhahabi, Sh. (1993). *Al-Kashif fi Marafah Man Le Rayaya in Kitab al-Sata* (Vol. 2-4). Dar Al-Qibla. [In Arabic].
- Dhahabi, Sh. (1997). *Siyar A'lam al-Nubala'* (Vol. 2-13). Al-resala. [In Arabic].
- Dhahabi, Sh. (2007). *Taqrīrah al-Hufāf* (Vol. 1). Dar al Kotob al ilmiyah. [In Arabic].
- Dhahabi, Sh. (n.d). *Mizan al-I'tdal fi Naqd al-Rijal*. Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Dinwari, A. (1989). *al-Akḥbār al-tiwāl* (A. Amer., & J. Shiial). Al-Razi's publications. [In Arabic].
- Dinwari, E. (1990). *Al-Imamah and Al-Sisayas* (Research: A. Shiri., Vol. 1-8). Dar Al-Azwa. [In Arabic].
- Gholamali, M. (2020). *Weakening the narrators: Rereading the foundations and criteria of the Rijal scholars in the first five centuries of the Hijri*. Astan Quds Razavi Foundation for Islamic Research. [In Persian].
- Haskani, O. A. (1991). *Shavahid al-Tanziil li-qa'wa'id al-tafdhil* (Research: M. B. Mahmudi., Vol. 1-3). Ministry of Islamic Culture and Guidance. [In Persian].
- Helli, H. D. (1972). *Rijal Ibn Dawud* (Research: S. M. B. Al Bahrul Uloom). Al-Haidariyeh Press. [In Arabic].
- Helli, H. Y. (1982). *Rijal* (S. M. B. Al Bahrul Uloom, Ed.). Sharif Radhi. [in Arabic]
- Hosseinizadeh Khizrabad, S. A. (2023). *Medina Theological School (from the beginning to the Imamate of Imam Baqir (peace be upon him)*. Darul Hadith Scientific and Cultural Institute. [In Persian].
- Hurr-e Amili, M. H. (1992). *Wasa'il al-Shi'ah ila Tahsil Mas'al al-Shi'ah* (Vol. 20). Dar ahiya Al-Turaht Al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn 'Abd al-Barr, Y. A. (1992). *Al-Isti'aab fi Ma'rifah al-Ashab* Research, A. M. Bejawi.; Vol. 1-14). Dar Al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Abī Ḥātim, A. M. (n.d). *Al-Jarh wa Ta'dil* (Vol. 8). Dar Ihiya al-Trath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Abi Shaybah, A. M. (2008). *Al-Musnaf Fi Ahadith and Works* (Vol. 12). Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Ibn Abi'l-Hadid (1966). *Sharh Nahj al-Balagha* (Research: M. Abolfazl Ibrahim., Vol. 1-15). Dara hiya al-Kitab al-Arabiya. [In Arabic].
- Ibn al-Jawzi, A. A. (1992). *Al-Muntazem fi Tarikh al-Ummat wa al-Muluk* (Vol. 2-6). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Ibn al-Jawzi, Y. Gh. (n.d). *Tazkira Al-Khawas for Allama of the tribe of Ibn Al-Jawzi* (Vo. 6-10). Neinava School of Hadith. [In Arabic].
- Ibn al-Nadim, M. I. (n.d). *Al -Fihrist*. Dar al-Ma'rifa. [In Arabic].
- Ibn Asakir, A. H. (1995). *History of the City of Damascus* (Vol. 1-58). Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Ibn A'tham, A. (1991). *Al-Futuh* (Research: A. Shiri., Vol. 5-6). Dar Al-Azwa. [In Arabic].
- Ibn Athir, A. M. (1989). *Asd al Ghabah in the knowledge of the Sahaba* (Vol. 1-5). Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Ibn Athir, A. M. (2006). *Al-Kamil fi al-Tarikh:* (Vol. 2-4). Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Babuyyah, M. A. (1975). *Kamaluddin and Tamalun Naamah in proving the unseen and revealing the hidden* (Vol. 2). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic].
- Ibn Babuyyah, M. A. (1997). *Al-Amali Sheikh Saduq*. Ketabchi. [In Persian].
- Ibn Babuyyah, M. A. (1998). *Al-Khasal* (M. B. Kamrei., Trans., Vol. 2). Ketabchi. [In Persian].
- Ibn Babuyyah, M. A. (2003). *Al-Tawhid* (H. Hosseini Tehrani., Ed.). Islamic Publication. [In Arabic].

- Ibn Babuyyah, M. A. (2018). *Illal al-Shara'i Sheikh Saduq* (Vol. 1). Alevs. [In Arabic].
- Ibn Hanbal, A. M. (n.d). *Musnad of Imam Ahmad bin Hanbal* (Researcher: A. Maebad Abdolkarim., Vol. 1-25). Dar Al-Manhaj. [In Arabic].
- Ibn Hazm, A. A. (1998). *Jamharat ansāb al-'Arab*. Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Ibn Kathir, E. O. (1987). *Al-Bidaya wa l-Nihaya* (Vol. 5-9). Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Ibn Khallikan, A. B. (n.d). *Wafiyat al-A'yan wa Anba' abna' al-Zaman* (Research: E. Abbas., Vol. 2). Dar Al-Fekr. [In Arabic].
- Ibn Majah, M. Y. (1998). *Sunan ibn Majah* (Vol. 1). Dar Al-Jil. [In Arabic].
- Ibn Qulawayh, J. M. (1977). *Kamil al-Ziyarat*. Al-Mubarakah Al-Murtadawiyah Press. [In Arabic].
- Ibn Qutaybah, A. M. (1992). *Al-Ma'arif* (Research: S. Akasheh). Al-Masriyyah al-Masriyyah for the book. [In Arabic].
- Ibn Sa'd, M. S. (1990). *Tabaqat al-Kubairi* (Research: M. A. Ata., Vol. 1-10). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Ibn Shahrashub, M. A. (1957). *Manaqib Ale Abi Talib*. Al- Maktabah Al-Haidriya. [In Arabic].
- Ibn Shahrashub, M. A. (1961). *Ma'alam al-'Ulama' in al-Fishat al-Kutub al-Shi'ah wa al-Asma' al-Musnafiin al-Qadimah wa al-Hadithah* (Vol. 2-4). Al-Haidariyeh Press. [In Arabic].
- Ibn Tabataba, M. (1998). *Al-Fakhri in Al-Adaab al-Sultaniya and Islamic State* (Research: A. M. Mayu). Dar Al-Qalam Al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Tawus, A. M. (1980). *Al-Taraif Fi Marafah Madhhab Al-Tawaiif* (Vol. 1). Al-Khayyam Printing House. [In Arabic].
- Isfahani, A. A. H. (n.d). *Al -Aghani* (Vol. 12-15). Matabah Al-Taqdām. [In Arabic].
- Jafarian, R. (2014). *The Intellectual and Political Life of the Shiite Imams*. Nashr Publication. [In Persian].
- Karajaki, M. (1990). *Kanz al-Fawa'id* (Research A. Naamah). Dar al-Zakhaer. [In Arabic].
- Khatib al-Baghdadi, A. A. (1997). *Tarikhe Baghdad* (Vo.1-14). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Kufi, M. (1992). *Manaqib Amir Al-Mu'minin* (Research: M. B. Mahmudi). Assembly of Revival of Al-Thaqafa Al-Islamiyya. [In Arabic].
- Kulayni, M. (n.d). *al-Kafi* (S. J. Mostafavi., Trans.; Vol. 1-7). Islamieh Bookstore. [In Persian].
- Maddahan, F. (2019). *The role of Companions of Imam Hassan Mojtabi (peace be upon him) during the Umayyad Caliphate* [Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/8dac058694ab3f4b3bc0a4aa38330b35> [In Persian].
- Mamaqani, A. (n.d). *Tanqih al-Maqalm fi elm al-rajal* (Vol. 2-3). N.p. [In Arabic].
- Maqrizi, A. (2000). *Amta' Al-Isma Bama Lal-Nabi Min Ahwal, Al-Amwal, Al-Hafdeh, and Al-Muta'a* (Vol. 4). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Masudi, A. H. (1989). *Moruj al-Zahb and Maaden al-Johar* (Research: A. Dagher, Vol. 2-3). Dar Al-Hijrah. [In Arabic].
- Mezi, Y. A. (1986). *Tahzeeb al-Kamal fi Asma al-Rajal* (Vol. 2-27). Al-resala. [In Arabic].
- Miskawayh, A. (2000). *Tajarib al-Umam* (Research: A. Emami., Vol. 2). Dar Soroush for printing and publishing. [In Arabic].
- Modarressi Tabataba'i, H. (2004). *Shiite written heritage from the first three centuries of the Hijri* (S. A. Gharai., & R. Jafarian, Trans.). Specialized Library of Islam and Iran. [In Persian].
- Mufid, M. N. (1985). *Al-Amali Sheikh Mufid* (H. Ostad vali, Trans.). Islamic Research Foundation. [In Persian].
- Mufid, M. N. (1993a). *Al-Irshad fi Ma'rifah Hujjaj Allah 'ala 'Ibad* (Vol. 1-2). Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].
- Mufid, M. N. (1993b). *Al-Jamal and Al-Nusra of Sayyid Al-Utra Fi Harb al-Basra* (Research: S. A. Mirsharifi. Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].
- Mufid, M. N. (1993c). *Al-Fusul al-Mukhtarah*. Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].
- Munqari, N. M. (1984). *Al-Waqah Al-Saffeen* (Research: A. M. Haroun). al-Maktab al-Marashi al-Najafi. [In Arabic].
- Nafisi, Sh. (2007). *Darayah al-Hadith, a re-examination of hadith terms from the perspective of the Fariqin*. Samt. [In Persian].
- Najashi, A. A. (1986). *Rijal al-Najashi* (Vol. 1-4). Al-Nashar Al-Islami Institute. [In Arabic].
- Nasa'i, A. A. (2016). *Sunan al-Nasa'i* (Vol. 6). Dar Ibn Kathir. [In Arabic].

- Neyshaburi, M. (1999). *Sahih Muslim* (Vol. 1-2). Dar Ibn Hazm. [In Arabic].
- Nuwayri, A. (n.d). *Nihayat al-arab fi funun al-adab* (Vol. 8). Al-Masriyeh Al-Ame Institute. [In Arabic].
- Qazi al-Nu'man, N. M. (1989). *Sharh al-Akhbar fi fadhaa'el al-A'immah al-A'thaar*. Islamic Publications Office. [In Arabic].
- Qazi al-Nu'man, N. M. (1991). *Da'im al-Islam* (Vol. 2). Dar Al-Azwa. [In Arabic].
- Ranjbar, M. (2001). Imam Sajjad's (AS) political positions after the incident of Karbala. *Marafat Magazine*, (40), 23-33. <http://noo.rs/mo7p7> [In Persian].
- Sadeghi, J., Fiqhizadeh, A., & Amin Naji, M. H. (2016). Critical Analysis of Abdullah Ibn Abbas's Special Virtues in Narrations. *History of Islam*, 17(4), 130-160. https://hiq.bou.ac.ir/article_22105.html [In Persian].
- Safadi, K. (1962). *Wafiyat al-A'yan wa Anba' abna' al-Zaman*. (Vol. 11-16). Franz Steiner. [In Arabic].
- Saghafi, E. (1974). *Al-Gharat* (Research: J. Husayni Urmavi, Vol. 2). Association of National Artifacts. [In Arabic].
- Sam'ani, A. M. (1963). *Al-Ansab* (Vol. 10). Ottoman Council Printing Press. [In Arabic].
- Samawi, M. T. (1999). *Ibsar al-Ayn fi Ansar al-Hussein*. Qom University Publications. [In Arabic].
- Seyyed Javadi, H. (1980). Hujr ibn Adi. *Journal of Education*, (84), 21-26. <http://noo.rs/xno7L> [In Persian].
- Tabari, M. (2008). *Tarikh al-Umm wa al-Muluk* (Research: M. Abolfazl Ibrahim). Darahiya Al-Turaht Al-Arabi. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1988). *Majma' al-Bayan fi tafsir al-Qur'an* (H. Rasuoli, H. Ed.; Vol. 2-10). Dar al-Marafah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1997). *Aalam Al-Wari Ba'alam Al-Huda*. Al-Al-Bait Lahaya Al-Tratah Foundation. [In Arabic].
- Tajmiri, S. (2014). *The Intellectual life of Abd Allah ben Abbas* [Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/d7bcb9940ce13ccd473ef0e7a4c9141f> [In Persian].
- Tamimi Al-Baghdadi, A. (1981). *Principles of Religion* (Vol. 1). Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Tarazdi, M. (2001). *Tuhfat al-Ahwadhi* (Vol. 1). Dar Al-Hadith. [In Arabic].
- Tayalisi, S. (1999). *Musnad Tayalisi* (Research: M. Torki, Vo. 1). Hijr. [In Arabic].
- Toosi, M. (1938). *al-Fihrist* (M. S. Bahrul Uloom, Ed.; Vol. 1). Al-Mortazavi School. [In Arabic].
- Toosi, M. (1984). *Ikhtiyar ma'rifat al-rijal* (Research: M. Rajai, Vol. 1-2). Al-alBayt. [In Arabic].
- Toosi, M. (1986). *Tahdheeb Al-Ahkam fi Sharh Al-Muqni'ah* (Vol. 1). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic].
- Toosi, M. (1991). *Misbah al-Mutahjad and Selah al-Mutabad*. Institute of Shia Jurisprudence. [In Arabic].
- Toosi, M. (1994). *Al-Amali* (Vol. 9). Dar al-Saghafeh. [In Arabic].
- Toosi, M. (2001). *Rijal al-Tusi*. Al-Haidariyeh Press. [In Arabic].
- Ya'qubi, A. (n.d). *Tarikh al-Yaqubi* (Vol. 2). Dar al-Sadar. [In Arabic].
- Zubaidi, M. (1994). *Taj al-Arus Min Jawahir al-Qamus* (Vol. 18). Dar Al-Fekr. [In Arabic].